

Фаннинг маърузалар матни

1-МАВЗУ. ПСИХОДИАГНОСТИКАНИНГ ПРЕДМЕТИ

РЕЖА:

1. Психодиагностика тушунчаси.
2. Психодиагностика предмети.

Психодиагностика нимани ўрганади? Диагностика грекча dia- ўзаро, орқали ва gnosis-аниқлаш сўзиларидан олинган. Diagnostikos-аниқлаш усуллари. Аммо адабиётларда унинг турлича таҳлил этиш учрайди. Шундан келиб чиқиб, психодиагностика шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ўлчаш ва аниқлаш усуллари ўрганади деган мулоҳазани бериш мумкин. Ўз навбатида шахс психикасининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш учун методикаларни ишлаб чиқиш, уларнинг амалиётга татбиқ этиш талаблари ва мезонларини ҳам ўрганади. Ўлчаш ва аниқлашни психодиагностика методлари амалга оширади. Айнан психодиагностиканинг назарий соҳаси сифатида умумий психодиагностика қуйидаги масалаларга эътибор қаратади:

— валидли ва ишончлили диагностик мулоҳазаларга келиш қонуниятларига;

— психик ҳолатларни алоҳида белги ёки аниқловчилар асосида диагностик хулосаларга келиш қоидаларига.

Бунинг учун баъзан мураккаб, баъзан оддий усуллардан фойдланишига тўғри келади. Қиёфаларни ўрганишда қиёсий стандартлар, ўзаро алоқадор ҳисоб-китоблар, алоҳида психодиагностик текширув, эксперимент ва эксперт талқинларга таянади. Зарур гипотезаларни илгари суради ва уларни исботлайди.

Психодиагностика предмети умумий, тиббиёт, педагогик, ёш, социал психологиялар ва психоогиянинг бошқа тармоқлари билан узвий алоқадорликда. Ушбу фанларда ўрганиладиган ҳодисалар, хусусиятлар ва хоссалар психодиагностика усуллари ёрдамида амалга оширилади. Психодиагностик ўлчаш натижалари орқали психологиянинг ҳар хил йўналишларида илгари суриладиган назарий мулоҳазаларни тўғрилигини текшириш усули ҳам ҳисобланади.

Агар психодиагностиканинг характерловчи назарий ёндашувларга эътибор қаратиладиган бўлса, уни қуйидаги тузилишда ифодалаш мумкин:

ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКА

Психологик баҳолаш жараёнлари	Психологик баҳолаш усул ва методлар йиғиндиси:	Психологиянинг ўрганиш бўлими:
экспериментал талқин этиш:	-усул ва методикаларнинг мажмуи;	-ишончлилиқ психологик баҳоларга олиб келувчи воситалар, методлар, тамойил ва қонуниятлар;
-психологик баҳолаш методларини ишлаб чиқиш;	-нарса ва ҳодисларнинг моҳиятини акс эттирувчи техник тузилмалар, тадбирлар.	-баҳолаш воситаларини, билимлар, касбий ва этикавий меъёрларни амалий қўллаш.
-психологик баҳолаш тадбирларини амалга ошириш;		
-психологик баҳолаш натижаларини талқин этиш.		

“Психологик луғат”да, “психодиагностикага шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини аниқлаш ва ёритиш методларни ишлаб чиқувчи психология фанинг соҳаси” деб таърифланади.

Калит тушунчалар: умумий психодиагностика, эксперимент, таҳлил, усул, психологик баҳо.

2-МАВЗУ. ПСИХОДИАГНОСТИКАНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Режа:

1. Психодиагностиканинг тарихий илдизлари.
2. Психодиагностиканинг фан сифатида шаклланишидаги ёндашувлар тарихи.
3. Психодиагностиканинг 20-асрда ривожланишиш даврлари
4. Ўзбекистонда психодиагностиканинг тараққиёт босқичлари

Тестологияда етарлича изланишлар ва методикалар яратилаётган бўлса-да, аммо татбиқ этиш сифати доимо мутахассислар диққат мараказида бўлиши лозим бўлади. Тестология тарихидан ҳам маълумки, дастлабки диагностик методикалар, хусусан, испан олими Хуан Харт (1530-1589) ва француз олимлари Ж.Эскирол (1772-1840), Э.Сеген (1812-1880), томонидан тақдим этилган диагностик воситалар инсон психологиясининг маълум бир жиҳатларини ёритишга қаратилган бўлса-да, ташхис натижалари сифатини баҳолаш борасида маълум талаблар масалалари хусусида тўхталишга эрта эди. Шундай бўлса-да, Ж.Эскирол ва Э.Сегенлар психик касаллик билан ақлий тараққиётда ортда қолиш ўртасидаги фарқлашни муайян мезонлар орқали ўрганишга киришган эдилар.

Илмий Тестологиянинг таркиб топишида психология фанида эксперимент ва натижаларни ўлчаш ғояларининг кириб келганлигини тадқиқот соҳасида қўйилган катта қадам, деб баҳолаш мумкин. Бу борадаги

Ўринишларни XIX асрнинг 30-йилларида немис олими Вольф томонидан диққат хусусиятларини аниқлаш борасида узоқ вақт давомида олиб борган изланишларида кузатиш мумкин. Бу тадқиқотларда немис олими “психометрия” тушунчасини биринчилардан бўлиб фанга олиб кирган. Э.Вебер ва Г.Фехнерларнинг (XIX аср ўрталари) психофизик тадқиқотларини ҳам экспериментал психологияда психик ҳодисаларни ўрганишдаги янги йўналиш дейишимиз мумкин. Бу тарздаги тадқиқотларлар кўлами яна бир қатор олимлар томонидан кенгайтирилди. Аммо психологик тадқиқотларда статистик қайта ишлаш усулларини татбиқ этилишини, оламшумул илмий инқилоб, деб қараш мумкин. Ф.Гальтон ўз давридаёқ “корреляция коэффициентини ҳисоблаш” методини (1888 йил) антропометрия ва ирсиятни аниқлашда қўллаган эди. Ф.Гальтон ва унинг издоши К.Пирсонларнинг корреляция коэффициентини аниқлаш усулини, А.Бине ва Т.Симон интеллектни ўлчашда шкалаларга таянгани (1905), В.Л.Штерн томонидан интеллект коэффициенти (IQ)ни фанга киритилганлиги тадқиқотларда сифат ўзгариши юз беришидан далолат беради.

Юқорида санаб ўтилган тадқиқотлар психодиагностика соҳасидаги илк илмий қадамлар ҳисобланади. Аммо бугунги кунда ҳам психодиагностик методикаларни татбиқ этишда сифат масаласига эътибор қаратиш тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиши лозим. Чунки, кўп ҳолатларда тадқиқотчилар томонидан ўрганилаётган муаммонинг баҳолаш аппарати, уларнинг мезонлари ва ёндашувлари мавҳум ҳолда бўлади. Натижада тадқиқотдан олинаётган маълумотларда илмий янглишишлар йўл қўйилади, ёки тадқиқот янгилигини изоҳлашга асос бўлмай қолади. Шунинг учун психодиагностик методикаларни татбиқ этиш ёки диагностика сифатини аниқлашда, унинг даражалари ва жиҳатларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда голланд олими Ян тер Лаакнинг ёндашувини эътиборга олиш лозим. Унинг фикрича, тестологияда сифатни муҳокама қилишдан олдин, тестлар назарияси (классик ва замонавий), муҳит билан тараққиёт борасидаги назарияларни, методика билан тадқиқот муаммосининг мослигини, диагностик жараёнинг боришидаги талабларни яхши билиш муҳим. [6, 316-321.].

Аммо тестологияда сифатни аниқлаш масаласи кенг кўламдаги ишларни бажаришни талаб этади. Бунинг учун психодиагностик методикалар сифатини белгиловчи асосий жиҳатларга мурожаат этиш ўринли. Психодиагностик методикалар сифатини белгилашда бешта категорияга таянилади: тестларни яратиш мақсади, тестни структуралаштириш, меъёрлар (нормалар), ишончлилик ва валидлик. Бундан кўринадики, тестлар ва сўровномалар яққол психодиагностик ишланмалар натижаси саналади. Уларни баҳолашнинг эса ўзига хос тизими мавжуд. Баҳолаш тизимидаги етакчи категориялар, яъни ишончлилик ва валидликнинг ўзини ҳам тўғри фарқлай олиш лозим.

Психодиагностик адабиётларда қайд этилган маълумотларга таянганимизда, тест назариялари борасида ўзига хос тажрибалар ва талаблар

аниқ белгилаб қўйилганлигининг гувоҳи бўламиз [1, 2, 3, 4, 5]. Тестлар ва сўровномаларни яратиш, уларни бир муҳитдан иккинчисига мослаштириш ёки янги модификацияларни яратишнинг ўзи улардан муттасил фойдаланиш лозим, деган хулосани бермайди. Тестлар ва сўровномаларнинг ишончли ва валидлигини белгиловчи стандартлар мавжуд. АҚШда ҳар йили объектив кўрсаткичларга эга бўлган тестлар ва сўровномалар ҳақида “Ақлий қобилиятларни ўлчаш йилномасида” маълумотлар бериб борилади. Бундан кўринадики, қатор мамлакатларда тестлар ва сўровномалар расмийлаштирилади ва баҳоланиб бориладиган экан.

Бугунги кунда бизнинг шароитимизда ҳам психодиагностик тадқиқотларда сифат босқичига эриш учун мавжуд тажрибаларга таяниб, маҳаллий мутахассислар томонидан бир қатор масалалар қайта кўриб чиқиши лозим:

1. Жаҳон психологиясида қўлланилиб келинаётган “Стандартлар”га таяниб, психодиагностик методикалардан фойдаланиш борасида маҳаллий муҳит учун аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқиш.

2. Маҳаллий шароит учун қўлланиши лозим бўлган психодиагностик методикаларни нашр этириб боришни йўлга қўйиш.

3. Тест ва сўровномалардан фойдаланишнинг илмий-тадқиқот асослар бўйича Республика миқёсида анжуман ўтказиш.

4. Психодиагностик методикалардан фойдаланиш бўйича амалий қўлланмалар ишлаб чиқиш.

5. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида Тестология ва тестология курслари ўқув дастурларида тест ва уларнинг стандартлари масаласи учун алоҳида машғулот мавзулари ажратиш лозим.

Юқорида санаб ўтилган масалалар бўйича олиб бориладиган чоратadbирлар Республикамизда ўтказилган психологик тадқиқотлар сифатини яхшилаш имкониятини беради.

Психологик тестлардан фойдаланишнинг тадрижий тараққиётининг бир даври, 20-асрнинг бошларида фаолият олиб борган француз олимлари А.Бине ва Т.Симонларнинг номлари билан боғлиқ. Чунки улар томонидан боланинг мактабга тайёрлигини психологик жиҳатдан аниқлашга қаратилган дастлабки уринишларини Ж.Кеттелнинг интеллект бўйича изланишларининг узвий давоми сифатида қарашга тўғри келади. Улар Франция маориф вазирлиги томонидан берилган топшириқларни амалга ошириш учун олиб борган натижасида психологияда ақлий ёшни аниқлашга эришдилар.

А.Бине ва Т.Симоннинг тадқиқотларига қадар немис олими Г.Эббингаус томонидан олиб борилган изланишлар, айнан уларнинг интеллектула тестларни ишлаб чиқиши учун назарий асос бўлди дейиш мумкин. Чунки, Г.Эббингаус томонидан тақдим этилган хотирани ўрганиш тестлари инсон психологияси борасидаги янги методик изланишлар натижаси эди.

1905 йилда А.Бине ва Т.Симон болани интеллектини ўрганишга қартилган 30 топшириқдан иборат шкала ишлаб чиқдилар. Топшириқлар мураккаблик даражасига кўра тузилган эди. Ушбу топшириқлар ўта «қўпол»

усулда тузилган бўлиб, (масалан, 5 ёшли бола 14- топшириқдан юқорисини бажара олмайдиган). Ушбу топшириқларда сенсор-перцептив режадаги масалаларга эътибор берилиши билан бир қаторда, уларнинг асосийсини вербал материаллар ташкил этар эди.

1908 йилда Бине-Симон шкаласининг такомиллаштирилган варианты эълон қилинди. Бу вариантда 59 тест топшириқлари бўлиб, улар ёш гуруҳига кўра 3 ёшдан 13 ёшгача мўлжалланган бўлиб, уларнинг ёш хусусиятларига кўра фарқланиши фоиз ҳисобида ажратилар эди. Бунда ёш босқичларини ажратувчи фоизли мезон 67 % дан 75 % диапазон олинган. Берилган топшириқларни кўп миқдорда болалар еча олмасалар бу тест топшириқлари мураккаб, аксинча кўпчилик қисми еча олган ҳолларда енгил тест топшириқлари ҳисобланган.

Тест тарихидаги А.Бине ва Т.Симоннинг тест топшириқлари мисол сифатида келтирилади (1911). Уларнинг илмий изланиш натижалари бир мунча бўлса-да тестларнинг ишлаб чиқишда ўзига хос илмий – назарий асос бўла олган. Уларнинг тест намуналаридаги топшириқлардан келтириб ўтамиз.

7 ёшлилар учун:

1. Ўнг ва чап томонларни фарқлаш.
2. Таклиф этилаётган суратни тафсиллаш.
3. Бер нечта топшириқларни бажариш.
4. Бир неча чақаларни умумий қийматини айтиш.
5. Кўрсатилган тўрта асосий рангларни номини айтиш.

8 ёшлилар учун:

1. Хотирада иккита объектнинг таққослаш. Уларнинг орасидаги ўхшашликни кўрсатиш.
2. 20 дан 1 га қараб тескари санаш.
3. Одамларни ифодалашда тушириб қолдирилган элементларини топиш (4 та топшириқ).
4. Кун, сана, ой, йилларни номлаш.
5. Бешта бир хил сонлар қаторини такрорлаш.

Бу тестларнинг муҳимлиги шундаки, ҳар бир ёш меъёрига кўра нормал болалар уларни тўғри еча олган. Бола ўзининг ёшидаги топшириқлар гуруҳини еча олган бўлса, у нормада деб ҳисобланган. Буни тадқиқотлар боланинг хронологик ёши билан солиштириш асосида аниқланадиган ақлий ёш деб ҳисобладилар.

Тестлар тарихида А.Бине ва Т.Симоннинг изланишларини давомида интеллектни мутлоқ эмас, балки нисбий ўлчаш мумкинлигини эътироф этиб, 1912 йилда ИНТЕЛЛЕКТ КОЭФФИЦИЕНТИНИ аниқлаш усулини фанга киритди. Унинг қисқартирилган варианты IQ бўлиб, у

$$IQ = \frac{\text{аклий ёш}}{\text{хронологик ёш}} * 100 .$$

Бине ўзининг шкаласидаги бундай ўзгаришларни кўриб, бунга нисбатан самимий муносабатни билдириб, камчиликларини аниқлаш имконига эга бўлди.

Бине-Симоннинг тестлари қисқа вақт оралиғида ер юзига тарқалди. Интеллектни тест орқали ўрганиш борасидаги XX асрнинг дастлабки ўн йиллигида ривожланиш даври Бине-Симоннинг хизмати билан боғлиқ.

Шунингдек, интеллект тестларини статистик таҳлил билан боғлаб тушунтириш концепцияси Чарльз Эдвард Спирмен қарашларида акс этган. Ч.Спирмен изланишлари интеллектнинг икки омилли назариясисни юзага келишига сабаб бўлди. Ушбу назарига кўра интеллект умумий (G-general faktor) ва махсус (S –spetial faktor) омилларга ажратилди. Концепцияда ижобий корреляциялар фақат умумий омиллар кучида тушунтирилади. Ушбу факторда тестларнинг чуқур кириб бориши улар орасидаги юқори корреляцияни ифодалади. Махсус омиллар ўлчашдаги хатоларни ифодалайди. Шундан келиб чиқиб Ч.Спирмен кўп омилларни тўғри ҳисоблаш лозимлиги тўғрисидаги хулосасига келди.

Психологик тестлардан фойдаланишнинг XX асрнинг бошларида ривожланиши. Психологик тестларнинг XX асрнинг бошларида ривожланишининг тарихий илдизлари борасидаги дастлабки мулоҳазаларимиз А.Бине ва Т.Симоннинг изланишлари билан бошланган бўлса-да, аммо XX асрнинг бошларида изланишларнинг кўп қисми АҚШда кенг олиб борилди. Дастлаб Бине Симоннинг стандартлаштирилмаган тестларини АҚШда қўллаган тадқиқотчи Генри Годдард ҳисобланади. Бине-Симон тестларини Г.Годдартдан сўнгра америкалик олим Льюис Мэдисон Термен Х.Д.Чайльдз билан биргаликда тестларни адаптация қилиш билан шуғуллана бошлади. Кўпгина тошириқлар модификация қилинди ва айрим топшириқлар эса қўшилди. Терменнинг мулоҳазаларига кўра IQнинг 90 дан 109 кўрсаткичлари ўртача интеллект даражасини, 70 дан пастки эса ақли пастликни, 140 дан юқориси эса даҳоликни ифодалайди. Термен томонидан адаптация ва модификация этилган тест варианты (Стэнфорд версияси ҳисобланади) АҚШда ақлий қобилиятларни аниқлашда қўлланила бошланди. АҚШда биринчи жаҳон уруши арафасида кенг кўламда тестлаштириш ишлари амалга оширилди.

Биринчи жаҳон уруши вақтида психологик тестлар инструментарийсининг ривожланиши ўзига хос ўрин тутди. П.Фресснинг фикрича, «тестларни яратишга» асос солинди. Америкада Бош Комитет томонидан армияда психологик тадқиқотлар уюштирилди. Комитетга ДЖ.Кеттелл, Г.Стенли Холл, Торндайк ва бошқа етакчи психологлар жалб этилди. Ушбу даврда иккита тест батареяларидан фойдаланила бошланди.

α - тестлар ва β -тестлардан фойдаланила бошланди. Армиядаги 1726 000 нафар аскар тест синовларидан ўтказилди. Улардан 500 000 нафари саводсиз, 8000 нафри эса ақлий заиф сифатида армия сафидан чиқарилди, 20 000 нафари эса махсус батальионга хизматга йўналтирилди.

Биринчи жаҳон урушидан кейин АҚШда Стэнфорд шкаласидан ташқарии Кульман (1922), Йеркс (1923), Геринг (1922), ақлий қобилиятни

ўрганишга мўлжалланган CAVD (1925) шкаласи (Торндайк раҳбарлигида) ишлаб чиқилди. Европада интеллект диагностикаси борасида Ришар Мейли самарали изланишлар олиб борди. У интеллектнинг аналитик тести (1928), унинг интеллектни тўрт омили : етарлича мураккаб, пластик, яхлитлик ва равонлиги. Дж.Стенквистон томонидан умумий механистик қобилиятни терма тести (1923), Флоренс Лаура Гудинаф Одам расмини чизиш тести (1926) ишлаб чиқди. Бу тестларда олимларни учта муаммо безовта қилди: 1) катта ёшдагиларни интеллектуал тараққиётини белгилаш учун индивидуал фойдаланиш шкалаларнинг мавжуд эмаслиги; 2) гўдакларнинг ақлий тараққиётини аниқлаш учун қулай шкалаларнинг зарурлиги; 3) интеллект ва шахс муҳим психологик конструктлар сифатида психологик тестларни ишлаб чиқишнинг умумий назариясини яратиш.

Болаларнинг ақлий ривожланиши борасидаги энг эътиборга сазовор ишларни Арнольд Люциус Гезеллнинг (1925) ишларида учратиш мумкин. Бу борада унинг «Мактабгача ёшдаги болаларнинг ақлий тараққиёти» мавзусидаги ишини алоҳида кўрсатиб ўтиш ўринли. Гезелл болаларнинг хулқ-атворини ўрганиш учун киномотографиядан фойдаланди. Ўзининг кузатишлари асосида «Гўдаклик ва инсон камолоти» (1929) асарида, боланинг ривожланиш ҳолатини 3 ойликдан 30 ойлик даврини 195 та мезон билан ўлчаш мумкинлигини қайд этиб ўтди.

Интеллект тестларни ишлаб чиқиш билан бир қаторда шахсни нокогнитив соҳасини ўрганишга қаратилган методикалар (шахсни ўрганиш тестлари) ҳам яратилишига эътибор қаратилмоқда. Шахс саволномалари борасида Роберт Сессион Вудвортс (1917) анормал хулқни ўрганишга мўлжалланган тестни ишлаб чиқди. Аммо психологияда шахсни ўрганиш сўровномалари борасида дастлабки саволномаларни биринчи бора, 1909 йилда голландиялик олимлар Г.Хейманс билан Е.Вирсм томонидан ишлаб чиқилган деган мулоҳазалар бор. Улар «Шахсий маълумотлар вароғи» тарздаги бир неча саволномаларнинг муаллифлари саналадилар.

Сўнгра шахс саволномалари борасида Флойд ва Гордон Оллпорт шахс фазилатлари рейтингини (1921-22) таклиф этдилар. Фолкер томонидан шахсни баҳолаш тести (1921). Шунингдек психодиагностик тестлар борасида Герман Роршахнинг (1921) ва Трумэн Ли Келлининг (1928) хизматларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Психологик тестларнинг 1930-39 йилларда ривожланиши.

XX асрнинг 30 –йилларида бир қатор тестлар вужудга келди. Уларнинг кўп қисми АҚШда яратилди. Шунингдек, 1936 йилда энг етакчи тестлар сифатида қуйидаги бешта тестлар эътироф этилди: Стэнфорд-Бине, Роршах тести, Бернтейтернинг шахс саволномаси, Сишонинг мусиқий талантни аниқлаш тести, Стронгнинг профессионал қизиқишлар бланки.

1938 йилда буюк Британияда психологияда кенг қўламда қўлланиладиган Равеннинг прогрессив матрицалар тести ишлаб чиқилди. Унинг муаллифлари Дж.Равен ва Л.Пенрос эди Улар умумий интеллектни ўрганиш тестига асос солган эдилар.

Интеллектуалнинг сусайишини ўрганишга эришган Давид Векслер, ўзининг шкаласини яратди. Унда 11 субтест мавжуд бўлиб, интеллектуал турли қирраларини ўрганишга қаратилган.

Шунингдек, Векслернинг изланишларида ҳам IQнинг янги бир коэффициентини топиш формуласи тақдим этилди.

$$IQ = \frac{\text{Эришилган(реал)натижа}}{\text{Ўшгурухдагикутилаётгануртачакурсаткич}}$$

1937 йилда Калифорния университетида аклий етукликни аниқлаш тести эълон қилинди. Унинг муаллифлари Эдвард Ли Торндайк ва Луис Лион Терстоун ҳисобланади. 1938 йилда Терстоун ўзининг бирламчи аклий қобиляят тестларини эълон қилди.

30-йиллардаги яна бир муваффақиятли изланишларни Уристиан Морган ва Генри Александр Мюррей амалга оширди. Уларнинг 1935 йилда «Шахс тадқиқотлари» китобида психологик проекция тўғрисидаги назарий ғоя хусусида тўхталинган эди. Сўнгра у асосида Тематик апперцепция тести (ТАТ) вужудга келди.

Шунингдек ушбу йилларда проектив методикаларнинг яратилишида туб бурилиш юз берди, дейиш мумкин. Чунки, венгер-швецариялик олим Леопольд Сонди тести психология оламига кириб келди. Унинг тестида 6 серия ҳар хил психик касалликдан азобланаётган беморларнинг (ҳар бир серияда 8 тадан портретлар) фотографиялар бўлиб, текширилувчиларга ҳар бир сериядан ўзларига энг кўп ёқувчи ва энг кам ёқувчиларидан иккитасини танлаш тавсия этилган.

40-йилларда психологик тестларнинг ривожланиши.

1940 йилларда Оскар Буроснинг «Психик ўлчашларнинг йилномаси» нашрида психологик тестлар ҳақида маълумотлар тақдим этила бошланди. Бунда 325 тест шарҳланиб, 200 тест фақат санаб ўтилган эди. Биринчи жаҳон уруши сингари, иккинчи жаҳон уруши арафасида ҳам АҚШда янги тестлар ишлаб чиқиладиган бўлди. Америкалик олимлар яна асосий эътиборни армия учун зарур гуруҳий тестларни яратишга қаратдилар ва Армиянинг умумий классификацияловчи тести-гуруҳий тести яратилди. Унда 10млнга яқин ҳарбий хизматчилар тестдан ўтказилдилар. Шунингдек, ҳарбийларда Роршах, ТАТнинг қисқартирилган варианты, вазиятли тестлар ҳам татбиқ этила бошланди. Буюк Британияда эса Равеннинг прогрессив матрицалари ҳарбий классификациялашда қўлланила бошланди.

40-йилларда Стэнфорднинг “Эришганлик даражасини аниқлаш” тести, Отиснинг классификацион тести, Кьюдернинг 168 топшириқли саволномаси, шунингдек, Катрин Бриггс ва унинг қизи Исабел Майерс томонидан «Майерс-Бриггснинг типлар индикатори» устида ишлар олиб борилиб, 1962 йилдагина ушбу тест эълон қилинди.

Ушбу йилларда кўпчиликни эътиборини Миннесотанинг кўп жабҳали шахсни ўрганиш саволномаси (MMPI) ўзига жалб этди. Г.Ю.Айзенкнинг Моудслейск тиббиёт саволномаси яратилди. Шунингдек, Гилфорд «Темперамент шарҳи» деб номланган тестни ишлаб чиқди.

Урушдан сўнгра Саул Розенцвейнинг фрустрацияга реакцияни аниқлаш проектив тести (24 та суратдан иборат) вужудга келди.

50-йилларда Векслернинг катта ёшдагиларни интеллектини ўрганиш шкаласи яратилди. Р.Кеттелнинг интеллектни аниқлашнинг эркин маданий тести ва 16 факторли шахс саволномаси яратилди (1958). Дж.Тейлорнинг безовталанишнинг намоён бўлишини аниқлаш методикаси (1953) кенг кўламда тадқиқот майдонига кириб келди.

Хорижий психолгиияда психологик тестларни қўлланилишининг ўзига хослиги

Психологик тестларнинг ривожланиш тарихи тўғрисида тўхталган ўтган параграфимизда шуни гувоҳи бўлдикки, тестология соҳасида хорижий психология вакиллари анчагина узоқ йўлларни босиб ўтганликларини гувоҳи бўламиз. Бунинг натижасида тестларнинг татбиқ этиш соҳалари, уларнинг турлари ва қўлланилиши учун зарур талабларда ҳам ўзига хос бир илмий муҳитни кузатиш мумкин. Хаттоки, тестология соҳасида қўлланиладиган методикаларнинг ўрни ва ролини аҳамиятини белгилаш учун улар томонидан статистикани юритилишини ҳам аҳамият молик эканлигини эътироф этиш керак. Масалан, 1935-1982 йиллар оралиғида татбиқ этилган тестларнинг ранг солиштирмасига мурожаат қиладиган бўлсак, қуйидаги жадвалларнинг гувоҳи бўламиз (бундай статистик баҳолашни ҳам биз ўз ишимизнинг иккинчи бобида амалга оширамиз)¹.

¹ Бурлачук Л,Ф, Психодиагностика.-Спб.: Питер.2000. 74-бет.

1932-1982 йилларда АҚШ тестлардан фойдаланишнинг ранг кўрсаткичлари

Тестлар	Ранг ўрни
Миннесотскийнинг кўп жиҳатдан шахсни ўрганиш сўровномаси	1
Векслернинг катта ёшдагилар учун мўлжалланган шкаласи	2
Бендернинг гешталь тести	3
Роршах тести	4
Векслернинг болалар учун мўлжалланган интеллект шкаласи	5
Тематик апперцептив тест	6
Гапларни тугаллаш тести	7
“Инсон расмини чиз” тести	8
“Уй-дарахт-одам” тести	9
Пибода тести	10
Роттернинг гапларни тугаллаш тести	11
Векслернинг хотира шкаласи	12

Бундан кўринадиги тестларнинг амалиётда татбиқ этиш ва ҳар хил психологик тадқиқотлар учун жамият буюртмасининг ҳал этилиши ва тестларнинг амалиётдаги мавқеини белгилаш кўп жиҳатдан умумий тадқиқот йўналишлари учун мўлжал олиш имконияти келиб чиқади. Бундан кўринади, хорижий психологияда бу борадаги эътиборга олиб борилаётган изланишлар биринчидан психологик тестларнинг тадқиқотлардаги ўрнини, иккинчидан тадқиқотларга бўлган заруратни белгилайди² Шу ўринда яна бир ҳолатни келтириб ўтиб кетишимиз ўринли босиб ўтилган илмий тадқиқот йўлда тестларнинг ишлатилиши ва уларнинг муттасил жамоатчилик диққат марказида бўлиши ҳам муҳим экан. Чунки татбиқ этилаётган тестларни роли ва ўрни ва уларнинг оммавийлигини ҳисобга олиб бориш лозим. Америка психологик ассоциациясининг лазер дискидаги маълумотлар банкида, PsyLitда қайд этилишича, бугунги кунда 50 мамлакатдаги 1300 психологик журналларда мулоҳаланаётган мақолларнинг роли тақдим этилиб борилишича (маълумотлар ҳар уч ойда янгиланиб боради), энг оммавий шахсни ўрганиш тестлари ва сўровномалар борасидаги 1990-1996 йилларда қуйидаги статистик кўринишни олган³ (2-жавдал)

² Анастаси А., Сьюзан Урбина. Психологическое тестирование.-Спб.Питер.2003-688 б).

³ Бурлачук Л,Ф, Психодиагностика.-Спб.: Питер.2000. 79-бет

Шахсни ўрганиш тестларининг мақолаларда қайд этилиш ҳолати (1990 йил январ -1996 йил июллардаги маълумотлар асосида)		
Шахс сўровномаларининг номи	Қайд	этилган мақоллар миқдори
Бекнинг депрессия сўровномаси		1337
Безовталанишни диагностикаси сўровномаси		869
ММРІ-2		772
Айзенк сўровномаси (EPQ)		571
Умумий саломатликни баҳолаш сўровномаси		539
Айзенк сўровномаси (EPI)		394
16 омилли шахсни ўрганиш сўровномаси		322
Миллон сўровномаси (I,II,III)		287

Келтирилган маълумотлар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, хорижий психологияда тестларни татбиқ этиш XX асрнинг 90- йилларда кўпроқ индивидуумнинг хулқ-атвориغا эътибор қаратилган. Ҳаттоки эътибор кўпроқ инсон фаолиятининг мураккаб, стрессли шароитларини баҳолашга қаратилган. Тадқиқот методикалари ҳам шунга кўра ишлаб чиқилишига зарурат туғдиради.

Биз параграфимизнинг бошида хорижий психологияда тестларни татбиқ этишнинг ўзига хос томонларини, уларни қўлланилиши соҳалари тарихига муурожаат қилишимизни таъкидлаган эдик.

Биз шуни қайд этишимиз керакки, психологик адабиётларни ўрганишимизда психологик тестларни татбиқ этиш хорижий психологияда маълум тизимни юзага келтирган ва уларнинг фойдаланишни мувофиқлаштирувчи уюшма фаолият ҳам олиб боради.

Хорижий психологияда тестларни татбиқ этиш жараёнида уларнинг сифатини баҳолаш ва стандартларига алоҳида эътибор қаратилади.

Шунинг учун психодиагностик методикаларни татбиқ этиш ёки диагностика сифатини аниқлашда унинг даражалари ва жиҳатларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда голланд олими Ян тер Лаакнинг ёндашувини эътиборга олиш лозим. Унинг фикрича психодиагностикада сифатни муҳокама қилишдан олдин, тестлар назарияси (классик ва замонавий), муҳит билан тараққиёт борасидаги назарияларни, методика билан тадқиқот муаммосининг мослигини, диагностик жараёнинг боришидаги талабларни яхши билиш муҳим деган хулосани беради⁴ [6, 316-321.].

Аммо психодиагностикада сифатни аниқлаш масаласи кенг кўламдаги ишларни бажаришни талаб этади. Бунинг учин психодиагностик методикалар сифатини белгиловчи асосий жиҳатларга муурожаат этиш ўринли. Психодиагностик методикалар сифатини белгилашда бешта категорияга таянилади: тестларни яратиш мақсади, тестни

⁴ Ян тер Лаак. Психодиагностика: проблемы содержания и методы.-М.: АПСН МПСИ, 1996. –Б.316-321.

структуралаштириш, меъёрлар (нормалар), ишончлилик ва валидлик. Бундан кўринадики, тестлар ва сўровномалар яққол психодиагностик ишланмалар натижаси саналади. Уларни баҳолаш эса ўзига хос тизими мавжуд. Баҳолаш тизимидаги етакчи категориялар, яъни ишончлилик ва валидликни ўзини ҳам тўғри фарқлай олиш лозим.

Психодиагностик адабиётларда қайд этилган маълумотларга таянганимизда, тест назариялари борасида ўзига хос тажрибалар ва талаблар аниқ белгилаб қўйилганлигини гувоҳи бўламиз⁵. Тестлар ва сўровномаларни яратиш, уларни бир муҳитдан иккинчисига мослаштириш ёки янги модификацияларни яратишни ўзи улардан муттасил фойдаланиш лозим деган хулосани бермайди. Тестлар ва сўровномаларни ишончли ва валидликни белгиловчи стандартлар мавжуд. АҚШда ҳар йили объектив кўрсаткичларга эга бўлган тестлар ва сўровномалар ҳақида “Ақлий қобилиятларни ўлчаш йилномасида” маълумотлар бериб борилади. Бундан кўринадики, қатор мамлакатларда тестлар ва сўровномалар расмийлаштирилади ва баҳоланиб борилад экан.

Бундан кўринадики, хорижий психологияда тест амалиёти борасидаги тажрибаларни биз ўзлаштирмиз ва ўзимизда татбиқ этишимиз лозим.

Мабодо тестларни турлари ва татбиқ этиш соҳаларини мурожаат этиб кўрадиган бўлсак ҳам ўзига хослик кузатилади. Тестларни татбиқ этиш турларини характерли томонларини ҳисобга олиб А.Анастази куйидаги индивидуал фаолиятни ўрганиш, маълум популяциларни ўрганиш, гуруҳий фаолиятни ўрганиш, интеллектни баҳолаш, шахс фаолиятини баҳолаш тести, қизиқшлар ва аттитюдларни ўрганиш, проектив методикалар. Ситуацияларни баҳолаш тестлари, кузатиш ва биографик маълумотлар⁶.

Хорижий психологияда тарихида назар ташланадиган бўлса айнан тестология соҳасида ўрганиш лозим бўлган анганишга арзийдиган анчагина маълумотлар борлигини таъкидлаб ўтамыз.

1. Биричидан тестология соҳасида мутахассис фаолиятини изга солиб турувчи, тестлар билан ишлаш тизимини тартиб солувчи зарур фаолиятнинг меъёрий талаблари бор.
2. Тестлар билан ишлаш жараёнида айнан тестларга қуйиладиган талабларнинг аниқ талаблари йўлга қўйилган.
3. Психологик тестлардан фойдаланиш тартиби ишлаб чиқилганлиги.
4. Тестларни ўтказиш, тест ўтказиш шароитлари, тест ўтказиш босқичларига қуйиладиган талаблар.
5. Психологик ва таълим тестларини стандартлари ишлаб чиқилганлиги.^{7 8}

⁵ Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. - СПб.: Питер, 2007.-Б.10-23.

Исследования в психологии: методы и планирование/ Дж.Гудвин.-СПб.: Питер, 2004.-558 с.

Мартин Д. Психологические эксперименты. Секреты механизмов психика.-СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.-480 с.

Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии /Под.общей ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева.- .-СПб.: Питер, 2005.-560 с.

Практикум по психодиагностике. Дифференциальная психометрика/ Ред. В.В.Столин, А.Г.Шмелев.-М.: Изд-тво Моск. Ун-та, 1984.-152

с.

⁶ Анастази А., Сюзан Урбина. Психологические тестирование.-СПб.Питер.2003-688 б).

⁷ Анастази А., Сюзан Урбина. Психологические тестирование.-СПб.Питер.2003- 14-44 бетлар

⁸ Ян тер Лаак. Психодиагностика: проблемы содержания и методы.-М.: АПСН МПСИ, 1996. –Б.316-321.

Тест соҳасида мамлакатимизда олиб борилиши зарур бўлган ишларни тартибга солишда албатта ушуб тажрибалар асос бўлиб хизмат қилади.

Собиқ совет психологиясида психологик тестларни вужудга ва улардан фойдаланишнинг ривожланиши тарихи

Собиқ совет психологиясида психологик тестлар тарихига эътибор қаратишимиз олдимизда турган энг асосий вазифа саналарди. Чунки, Ўзбекистонда тестлардан фойдаланишнинг асосий воситачиси ва хорижий психология тажрибаларини юртимизга кириб келишига сабаб бўлган нарса рус, хусусан, собиқ психология мактабининг изланишлари саналади. Бу томондан уларнинг тарихий ривожланишини доимо хурмат билан эшлаш лозим. Рус психологиясида тестларни татбиқ этилиши тарихини икки даврга ажратишга тўғри келади:

1. Собиқ Иттифоқни тузилишига қадар
2. Собиқ Иттифоқ даври.

Биз ҳар икки ҳолатини ҳам инобатга олиб ўтаемиз. Чунки психологияда тестлардан фойдаланишга қаратилган эътибор рус олимларининг диққат марказидан ҳам четга қолмади. Балки XX асрнинг бошларида бу соҳада дастлабки қадамлар қўйилди. Ҳаттоки революцияга қадар Россияда тестлар анчагин кенг омма ичига кириб келган эди. Бу борада педагогларнинг фаолиятини алоҳида эътироф этиш керак. Улар тестларда болаларнинг иқтидор даражасини, уларнинг шахс хусусиятларини, психик ривожланиш прогнози ва диагнозига қаратдилар. Мактаблар қошида ўқувчиларни экспериментал психологик текширишга мўлжалланган кабинетлар ташкил этилди⁹.

Психологик тестларнинг ривожланиши ва психологиянинг табиий илмий томонларини ривожланишида А.П.Нечаев, Н.Е.Румянцев, Г.И.Россолималарнинг хизматларини эътироф этиш ўринли.

Психологик тестлар бўйида Россияда 1917 йилга қадар етакчи психиатр ва психологлар Г.И.Россолимо ва Ф.Е.Рибоковларнинг ишларини алоҳида ўринга эгаллигини таъкидлаш зарур.

1908 йилда Г.И.Россолимо умумий қобилиятни ўлчовчи шкала, яъни “Психологик профллар” номи билан кирган шклани яратди. Г.И.Россолимо тестларни тузишда эмпирик йўлдан эма, балки шахс ва интеллект тузилиши ҳақидаги назарий тасаввурларни тизимлаштириш орқали борди. Унинг тестининг асосий мақсади нормал болаларни тараққиётдан ортда қолаётган болаларнинг ҳар хил даражаларидан фарқини кўрсатишда иборатлигини (А.Бине тадқиқотлари билан қиёслаб) кўрсатмоқда. Унинг тести 11 та субтестдан иборат бўлиб, унда беш гуруўга ажратилган 11 та психик жараён, диққат, хотира, идрок этувчанлик, ирода, эсга олиб қолиш, ассоциатив жараёнлар ва олинган натижаларни профилли тарзда ифодалаш кўзга

⁹

Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. - СПб.: Питер, 2007. 84-85 бетлар.

ташланади. Топшириқлар тадқиқотчилар категорияларига кўра ҳар хил вариантларда қўлланган.

Ф.Е.Рибоковнинг қизиқиш ва изланишлари фазовий ҳаёл муаммосига бағишланган бўлиб, “Рибоков фигуралари” номи билан танилди. Ҳаттоки унинг ушбу тести таъсирида психологик тестлаштириш соҳасида 1955 йилда Р.Мейли томонидан интеллект тести яратилди ва тақдим этилди.

1912 йилда психологик тестларни аҳамиятини таъкидлаб Г.И.Челпанов, “психологик тестлар илмий характерга эга, уларни амалий мақсадларда эмас, балки уларни фақат илмий тадқиқотларда фойдаланилиш лозим” деган эди¹⁰.

Тестлар соҳасидаги иккинчи давр собиқ Иттифоқ даври ҳисобланиб, бу даврнинг ҳам ўзига хос ижобий ва ўзига хос мушоҳада этишни талаб этадиган томонлари мавжуд. Психологик тестлар тарихининг бу босқичини педология ва психотехника даври саналиб (1920-30 йиллар), психологик тестларда бурилиш юз берди. Тестлар кенг кўламда, яъни ўқув-тарбия муасссаларида қўлланила бошланди. Психологик тестлаштириш борасида М.Я. Басов, М.С.Бернштейн, П.П.Блонский, А.П.Болтунов, М.С.Василейский, С.Г.Геллерштейн, В.М.Коган, Н.Д.Левитов, А.А.Люблинская, Г.И.Россолимо, И.Н.Шпильрейн, А.М.Шуберт ва бошқаларнинг ишларнинг фаолиятини айтиб ўтиш мумкин¹¹.

Л.Ф.Бурлачукнинг Украинада тестларни қўлланилиши тарихи борасидаги маълумотларида, А.М.Мандирка ва М.Ю.Сиркинларнинг ишлари хусусида тўхталиб ўтилган. Уларнинг ишларида асосий эътибор психологик тестларда амалий статистикани татбиқ этиш масаласига қаратилган. Тест соҳасида Л.С.Виготскийнинг ҳам изланишларини эътироф этиш лозим.

Аmmo ўз навбатида тестларни ёлаб чиқиш билан бир қаторда унга қарши чиққан олимлар борлигини айтиб ўтиш лозим. Бу борада таниқли психологлар К.Н.Корнилов¹², А.В.Залкинд, С.С.Моложавий. Ҳаттоки бу масала кенг ҳукумат даражасидаги кенгашда муҳокама этилиб, ВКП (б) МКнинг 1936 йилнинг 4 июлидаги “Халқ маориф кўмитаси тизимида педологик бузилишлар ҳақида” қабул қилинган Қарорида психологик тестлар масаласи анча баҳс-мунозарага сабаб бўлди. Ҳаттоки тестлаштиришни кенг тарзда татбиқ этиш чеклаб қўйилди.

Ҳаттоки, 20 йилларда Ўзбекистонда ўтказилган тадқиқот натижаларида тест орқали миллий ва ижтимоий тафовутлар аниқланганлиги ва бу эса ўша двар учун қанчадан қанча болларнинг ақлий тараққиётдан ортда қолаётганлигини кўрсатган эди. Бунда ақлий тараққиётдан ортда қолишнинг сабаби оғир ижтимоий-маиший шароит, асосан физиологик тараққиётдан ортда қолиши аниқланган эди. Ҳаттоки, бу борадаги ортда қолиш масаласи фақат ўрта осие минтақасида, балки славиян ишчи-деҳқон

¹⁰ Челпанов Г.И. Психология и школа. –М., 1912.-180 бет.

¹¹ Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. - Спб.: Питер, 2007.-87 бет.

¹² Корнилов К.Н. Сравнительная значимость методов научного исследования в области психологии и педагогике с точки зрения марксизма// Психология.-1928.-№1- 27 бет.

фарзандлари орасида ҳам мавжуд эди. 1920 йилларда собиқ иттифоқдаги ўқувчиларнинг IQ си америкалик ўқувчиларникидан 7% да паст эканлиги таъкидланган эди. Шу сабабли, хизматчиларнинг болаларининг ақлий тараққиёти ишчи болалариникидан юқори, деҳқонларни болаларида эса бу кўрсаткич паст чиққан эди.

Хаттоки 30 -йиллардаги бундай тест соҳасидаги чекланишлар бир қатор олимларнинг қурбон этилишига ҳам олиб келди. Масалан, И.Н.Шпильрейн Қизил аримияга саралаш ва танлов ишларини ташкил этиш, профессионаллик фаолиятини ўрганиша қаратган изланишларида антисоветча иш олиб бориш айби билан 1937 йилнинг декабрида отиб ташланган.

Ушбу даврнинг таъсири собиқ совет психологиясида индивидуал фарқлар ва уларни ўлчаш масаласи бўйича иккинчи жаҳон уруш олди даври ва ундан кейинги йиллар орасида ўрганишдан ўзини чеклаб келди.

1967-1970 йилларда келиб эса, совет психологияси ақлий тараққиёт диагностикаси масаласида “сифат ёндашувини” амалга оширди. 1969 йилдаги иттифоқ Психологлар жамиятида психодиагностика психология фани соҳасида мамлакатда оқсаётган тармоқлардан бири эканлиги ва унинг ривожлантиришга эътибор қаратиш кераклиги масаласи муҳокама қилинган эди. Шундан сўнг узок изланишлардан сўнгра совет иттифоқида психологик тестлардан фойдаланиш масаласи бўйича расман рухсат берилди.

Тестлар тўғрисидаги мунозара XX асрни 70-йилларининг ўрталарига қадар давом этди ва 1980 йилнинг бошларида бу сусайди. Кўпчилик психолог олимлар тестларни идеологик характерида кўра балки, ҳаёт фаолиятининг турли йўналишларининг психологик аспектларини ўрганишга эътибор бериш ташаббусини, яъни мактаб, клиника, спорт, ишлаб чиқаришга татбиқи масаласини кўриб чиқиш муҳимлигини илгари сурдилар (В.Н.Мясищев, Б.Г.Ананьев, И.Н.Гильшева, Е.И. Стеанова, Ф.Л.Бурлачук, К.М.Гуревич ва бошқалар).

70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб, психодиагностикага хорижий тестларга қизиқиш ортганлигини кузатиш мумкин. Бу йўналишда кўплаб монографилар, мақолалар нашр этила бошлади (В.Г.Норикадзе, Ф.Б.Беризин, В.М.Блейхер ва Л.Ф.Бурлачук). Секинлик билан психодиагностика ва тест соҳаси психологиянинг амалий қисми сифатида тан олиб бошланди.

Деярли собиқ психологиясидаги тестлар масаласи таҳлил этиш тарихига назарда шуни сезиш мумкинки, тестларни дифференциал психологик (Б.М.Теплов, В.Д. Небилицин) характерга эга бўлган даври ҳам мавжуд.

Биринчи оригинал тестлар ишлаб чиқишга ва психологик тадқиқотларда фойдаланиш мумкинлиги (Е.А.Личко ва бошқалар, 1983, В.М.Мельников ва Л.Т. Ямпольский, 1985; К.Акимов, 1988; В.В.Столин ва бошқалар, 1988; А.А.Кроник ва бошқалар, 1991). Бунда тестлар билан ишлаш жараёнидаги психометрик тартибсизликларга барҳам берилиши, методикалардаги ишончлик, валидлик ва ишончлилиқ масалалари катта эътибор қаратиш лозим эканлиги кўтарилди.

Психологик тестларни ишлаб чиқиш ва уларнинг татбиқи масалалари собиқ иттифоқда 1990 йилларга қадар ҳали танқис эканлиги сезилиб турди. Иттифоқ тарқагач диагностик методикалар борасидаги иттифоқ психология мактаблари фаолияти турли республикаларга ажралиб кетишига сабаб бўлди.

Статистик маълумот сифатида 1999 йил Россияда ўтказилган психологик методикаларнинг оммавийлиги масаласида ўтказилган сўровномада, энг оммалашган ва етакчилик қилаётган методика Люшернинг тест бўлиб, 51 фоиз овозга эга экан.

Ўзбекистода психологик тестларни татбиқ этилишининг тарихий илдизлари

Биз Республикамизда психологик тестлар ва методикаларнинг татбиқ этилиши ва уларнинг психологик амалиётда қўлланилиши, психодиагностик мақсадларда тестларни ўрни борасидаги тарихий манбаларга мурожаат этишимиз анчагина муаммоли ҳолатларни келтириб чиқарди. Шуни инобатга олиб, тарихий ҳолатларни таҳлил этишга эҳтиёж туғилди. Психологик тестлар Республикамизда татбиқи ва уларнинг самарадорлиги масаласидаги эришилган тарихий манбалар биз учун энг ишончли манбалар топишга қийинчилик туғдирди. Аммо тестларни пайдо бўлиши борасидаги жаҳон амалиёти тарихида синов-текширув масалалари турли хил кўринишларда гавдаланганлигини эътироф этишимизга тўғри келди.

Биз собиқ иттифоқда тестлар муаммосини ўрганилишидаги таҳлилларимизда, айнан психологик тестларни пайдо бўлиши эмас, балки уларни татбиқ этилишидаги уринишлар 20-асрнинг 20 йилларида амалга оширилганлиги тўғрисидаги тарихий маълумотни келтирган эдик. Бунда дастлабки тестларнинг татбиқи аҳолининг интеллектуал салоҳияти масаласини текшириш учун олиб борилган тадқиқотлар билан боғлиқ эди.

Тестларнинг татбиқ этилиши болаларнинг ақлий тараққиётдан ортда қолишига боғлиқ маълумотлар қайд этилганлиги билан характерланганлиги, уларнинг сабаби, болаларнинг физиологик, ижтимоий ривожланишига боғлиқ омилларнинг ўрни орқали тушунтирилганлиги. Ушбу хослик фафқат осие минтақасидаги ишчи-деҳқон аҳолиси учун эмас, балки бутун Иттифоқдаги бошқа миллат вакилларига ҳам хослиги таъкидланган эди¹³.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, авлодларимиз ҳам инсон психологияси текшириш учун ўз шароитлари ва имкониятлари даражасида синов-тажрибалар ўтказганликларини гувоҳи бўлишимизга тўғри келади. Чунки ўз давридаёқ Абу Али Ибн Сино эмоционал ҳолатларни тадқиқ этиш учун оддийгина усул. Бироқ самарали таассурот қолдирув психологик маълумот олишга имкон берувчи далилни келтира олган. У эмоциянинг инсон табиатидаги ролини қуйидаги тажриба: қўй билан бўри мисолида исботлаган эди. Тажрибада қўйни алоҳидла бир кўрага жойлаштириб, унинг озуқа билан боқилади. Натижада ҳеч қандай ташқи хавф бўлмаган ҳолатда унинг семириш имконияти анчагина юқори бўлганлиги. Иккинчи ҳолатда эса

¹³ Бурачук Л.Ф. Психодиагностика. - СПб.: Питер, 2007.-87 бет

парваришланаётган кўйнинг ёнида иккинчи кўра ҳосил қилиниб, у ерда бўри сақланади. Натижада бир хил парвариш қилинаётган иккинчи кўйнинг қаршисида бўри турганлиги сабабли, унинг семириш имконияти пасайиб кетганлиги ва хотиржамли бўлмаса, маълум ташқи таъсирлар шароитида хотиржамлик ўз-ўзида йўқолишини тажриба асосида шу тарзда исботланган эди¹⁴. Тарихий маълумотларга бундай қарашимиз, психологик тажриба-синовлар олдиндан ҳам амалга оширилган экан.

Аммо замонавий психологияда тестларнинг татбиқ этилиши ҳолатини мамлакатимиз миқёсидаги ҳолати собиқ иттифоқ таркибида бўлган даврда шубҳасиз унинг тарихида юз берган барча ютуқлар ва йўқотишлар билан чамбарчас боғлиқ. Республикамизда психология фанини ўқитилишига кўйилган қадам, дастлабки психология кафедрасини фаолиятини очилиши 1958 йилда Низомий номидаги Педагогика институти таркибида, бу замонавий психология тўғрисидаги дастлабки илмий маълумотларни етказиш имкониятини берган давр ҳисобланади. Иттифоқда психологик методикаларни татбиқ этилишидаги сиёсий тайзиқ таъсири унинг 20-асрнинг 70 йилларига қадар, ривожланишида кескин регрессияни келтириб чиққанлигини айтадиган бўлсак, бу психологияни ўзбекистонда ривожлани тарихи учун ҳам хос ҳолат. Аммо 70-йилларда психологик тестларни эркин татбиқ этишга берилган рухсат туфайли улардан фойдаланиш, уларни яратиш масаласи таъсири ҳам республикамизни четлаб ўтмади. Чунки ушбу даврда республикамизда Тошкент давлат университети таркибида 1972 йилда “Психология” бўлимнинг очилиши ва психологлар тайёрлашнинг йўлга кўйилганлиги катта ютуқ саналади эди. Бу ҳолат айнан замонавий психологиянинг мамлакатимизда кириб келиши, унинг илмий тадқиқот методикаларига таяниб, изланишлар олиб бориш учун имконият туғдирилганлигини эътироф этмасдан бошқа илож йўқ.

Айтиш жоизки, Республикада психологиянинг ривожланиши ва унинг тадқиқотлар соҳаси Иттифоқ доирасида амалга оширилганлиги боис. Тадқиқотлар мамлакатимиз ҳудудида амалга оширилган ҳолларда ҳам унинг якуний натижалари марказда ҳал этилган деган хулосани беради. Психологик тестларни амалий психологик ва диагностик татбиқий масаласини айтиш шу даврда, рус олимлари билан олиб борилган ҳамкорлик даври билан (М.Г.Давлетшин, Э.Ф.Ғозиев, В.А.Токарева, Б.Р.Қодиров, Р.З.Гайнутдинов Р.З., Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова ва бошқаларнинг фаолияти билан боғлашга тўғри келади).

Республикамизда психологик методикалар татбиқи ва психодиагностик тадбирларнинг ривожланиши 20-асрнинг 80-90 йилларида кенг йўлга кўйила бошлаганлиги сабабли, жаҳон психологиясида қўлланилиб келинаётган Р.Б.Кеттелнинг “16 омилли шахс сўровномаси”, Равеннинг прогрессив матрицалари, Г.Ю.Айзенкнинг “Экстроверсия-интроверсия ва нейротизмни ўрганиш” тести, Векслер шкалаларини татбиқ этиш, уларни маҳаллий шароитимизга мослаштириш масалалари кўтарила бошланди.

¹⁴ Ярошевский .История психология. 1980

90-йилларнинг биринчи ярмида Республикамизнинг мустақилликка эришганлиги психология фанининг ўз мустақил ривожланиши учун замин ҳозирлади. Натижада психологиядаги тадқиқотлар олиб бориш ва уларнинг натижаларини маҳаллий шароитда муҳокама этиш психодиагностик методикаларни татбиқ этилишида туб бурилиш ясалишига олиб келинди. Натижада психологик тестларни мослаштириш, уларни амалиётда татбиқ этиш ва янгиларини яратиш руҳи пайдо бўлди. Агар психологик тестларнинг 90 йиллардаги татбиқига назар ташлайдиган бўлсак, улар умумий психологик, психодиагностик, социал психологик, этноспсихологик ва педагогик ва ёш психологик характерда ўрганила бошланди. Бу даврда психологик тадқиқотларда юқорида санаб ўтилган тестлардан ташқари Спилберг-Ханин методикаси (Э.Ф.Ғозиев), Г.Ю. Айзенкнинг интклектни ўрганиш тестлари, (Э.Ф.Ғозиев, Р.Ю.Тошимов)¹⁵, Равен тести, Я.Йирасик тести, Қизиқишлар харитаси, установкалар ва касбий йўналганлик методикалари (Б.Р.Қодиров)¹⁶, оилавий муносабатларга бағишланган Алёшин тести (Ғ.Б.Шоумаров, Н.А.Соғинов), Психодиагностик тест Гайнутдинов Р.З.) ва бошқа методикалар ни мослаштириш ва татбиқ этиш ишлари йўлга қўйилганлигини гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Шунингдек, психологик тестларни татбиқ этиш ва уларни мослаштириш борасида республикада олиб борилган ишлар 1996 йилда Республика ташхис Марказининг ташкил этили ва унинг вилоятлардаги бўлимларини очилиши, Республика талаба танловида тест тизими жорий этилиши ҳам бу соҳадаги ютуқ саналади.

XX асрнинг 90-йиллари ва XX I асрда эса психологик тестларни табиқ этилиш мамлакатимиз психологлари томонида мустақил амалга оширила бошланди, тестларни яратиш, уларни амалиётда қўллаш ишлари йлга қўйилиши, Ўзбекистон Мудофаа вазирлиги қошида психологик лаборатория, Ўзбекистон Республикаси ИИВ нинг психофизиологик лабораториялари фаолиятини йўлга қўйилганлиги ва такомиллаштирилаётганли билан боғлаш мумкин.

Биз юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда тестларни татбиқ этилиши юилан боғлиқ тарихини қуйидагича тизимлаштиришимиз мумкин, яъни беш даврга шартли ажратишимизга тўғри келди:

3-жадвал

Ўзбекистонда психологик тестларни қўлланилиши тарихининг даврланиши

Давр	Хусусиятлари
I (XX асрга қадар)	Тўлиқ фан сифатида шаклланмаган, аммо айрим психологик характердаги тажрибаларни амалга оширилиши
II (XX асрнинг 20-йиллари)	Психологик тажрибалар ўтказилиши, аммо мустақил тадқиқотлар олиб борилмаган. Психологик тестларни тубжой аҳолисини

¹⁵ Ғозиев Э.Ф., Тошимов Р.Ю. Ўзингизни биласизми?-Т., 1994.

¹⁶ Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий ташхис методикалари.-Т.,2003, 46-49 б.

III (XX асрнинг 50-90 йиллари)	Ўрганишга киришилганлиги. Ўзаро илмий алоқаларнинг йўлга қўйилиши, тадқиқот ишларини олиб борилиши, психологик тестларни маҳаллий шароитга олиб кирилиши, уларни мослаштириш ишларини йўлга қўйилиши
IV (XX асрнинг 90-йиллари)	Мустақил фаолиятни амалга оширилиши, психологик тестларни жорий этилиши, дастлабки психологик тестлар тўғрисидаги мақола ва қўлланмаларнинг чоп этилиши. Ташхис Маркази фаолиятини йўлга қўйилганлиги.
V 2000-2008 йиллар	Психологик тестларни қўллашда кесикин бурилишнинг юз берганлиги, янги методикалар яратилаётганлиги ва уларни тадқиқотларда қўлланилиши

Шуни айтиш лозимки, ушбу тарихий ривожланиш босқичлари билан боғлиқ изланишнишни номзодлик тадқиқоти даражасига кўтарган ҳолда психологик тестларни табиқ этиш хусусиятлари, уларнинг психометрик талабалрига берилаётган эътибор, янги яратилиши лозим методикаларни истиқболларини белгилаш лойиҳасини яратиш ҳам лозим бўлади.

Ўзбекистода психологик тестларни табиқ этилиши ҳолати (1990-2008йиллар оралиғида)

Психологик тестларни табиқ этилиши ва уларни ривожланиши тарихини Республикамиздаги ҳолатига эътибор қаратишимиз бугунги кунда қўлланилаётган психодиагностик методикалар, тестлар, сўровномалар билан боғлиқ таҳлилий материаллар тўплаш имкониятини келтириб чиқарди. Биз ушбу масага тўхталишимизда олдин Республикамиз олимлари томонидан яратилган тестларнинг айримлаини санаб ўтишимизга тўғри келади, бунда проф.Э.Ғ.Ғозиевининг “Шахс иродасини ўрганиш тести”, “Фидойилик хислатини баҳолаш” шкаласи, “Баркамол инсонни баҳолаш” тести, “Ватанпарварлик хис-туйғусини баҳолаш”¹⁷, “Мулоқотмандмисиз”, “Ёлғизликка мойилмисиз”¹⁸ ва проф . Б.Р Қодировнинг ”Синф зукколарини танлаш методикаси”, Иқтидорли болаларни аниқлаш методикалари (А ва Б варианты)¹⁹, “Касбий йўналганликни аниқлаш” (К.Б.Қодиров)²⁰. Бундан кўринадики психологик тестларни мослаштириш, уларнинг модификация қилишдан, уларни яратиш масаласига ўтганлиги Республикамизда психологик тестлар тарихида ўсишни кўзатишга олиб келди.

Бизнинг бу йўналишда эътиборимини тортадиган яна бир жиҳати психологик тадқиқотларда диагностик методикаларнинг табиқ этилиши ва уларнинг қўлланилиш даражасини таҳлиliga бағишланди. Бунинг учун биз 1999-2008 йиллар оралиғида амалга оширилган психологик тадқиқотлар, хусусан, номзодлик диссертацияларига доир маълумотларни ўрганишга эришдик. Бунинг учун биз 80 тага яқин номзодлик диссертацияларда

¹⁷ Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология.-Т, 2002 , 1-китоб,

¹⁸ Ғозиев Э.Ғ.Муомала психологияси.-Т., 2001. 128-134 бетлар

¹⁹ Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий ташхис методикалари.-Т.,2003, 6-26 бетлар.

²⁰ Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий ташхис методикалари.- Т.,2003, 90 бет

қўлланилган диагностик методикалар билан танишиб уларни тизимлаштиришга ҳаракат қилдик. Уларнинг ҳолати хусусидаги маълумотни навбатдаги 4-жадвал, 1 ва 2 гулбарг шаклдаги схемалар ва 1-иловада келтирилади.

Республикамиз олиб борилган психологик тадқиқотлар асосий йўналишлари бир неча соҳага алоқадор бўлиб, улар умумий психологик, шахс психологияси, педагогик, ёш психологияси, социал ва этнопсихология характерга эга. Психодиагностик тестларни қўлланилиши ҳам йўналишлар ва муаммоларнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб танланган. Деярли 1999-2008 йиллари оралиғида психологик тадқиқотларда 50 дан ортиқ методикалардан фойдаланилганлиги аниқланди ва уларнинг қандай психологик масалаларни ўрганиш учун қўлланилганлиги аниқланди (1-илова). Биз қуйидаги 4-жадвалда улардан энг рейтинг юқори 5 таликни келтириб ўтишни лозим топдик.

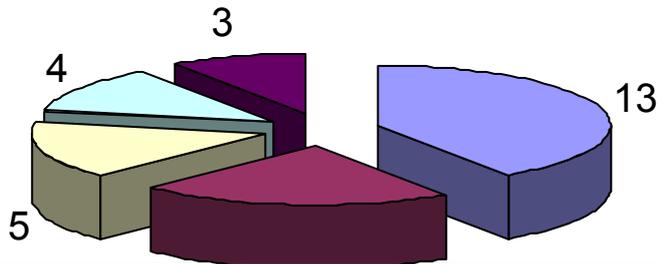
4-жадвал

Психологик тадқиқотларда қўлланилган психодиагностик методикаларнинг рейтинг (кенг қўлланилган)

№	Методиканинг номи	Рейтинги (тадқиқотларда қўлланилганлиги)
1	“Экстроверсия, интроверсия ва нейротизмни ўрганиш” (Г.Ю. Айзенк)	13
2	“16 омилли шахс сўровномас” (Р.Б, Кеттел) ва Т.Лири методикаси	7
3	В.В.Столин методикаси, Т.Шрайбер (Оилавий ҳаётга муносабат), Шахснинг индивидуаллигини ўрганишга қаратилган (Э.Ғ.Ғозиев ва Р.Тошимов)	5
4	Т.Пошуков методикаси, М.Ю.Орлов, А.Мехрибиан, Э.Ғ.Ғозиев методикалари	4
5	Д.Векслер шкаласи, И.М.Кондаков методикаси, Дембо-Рубинштейн тестлари	3

Бешликдаги методикаларнинг рейтинг

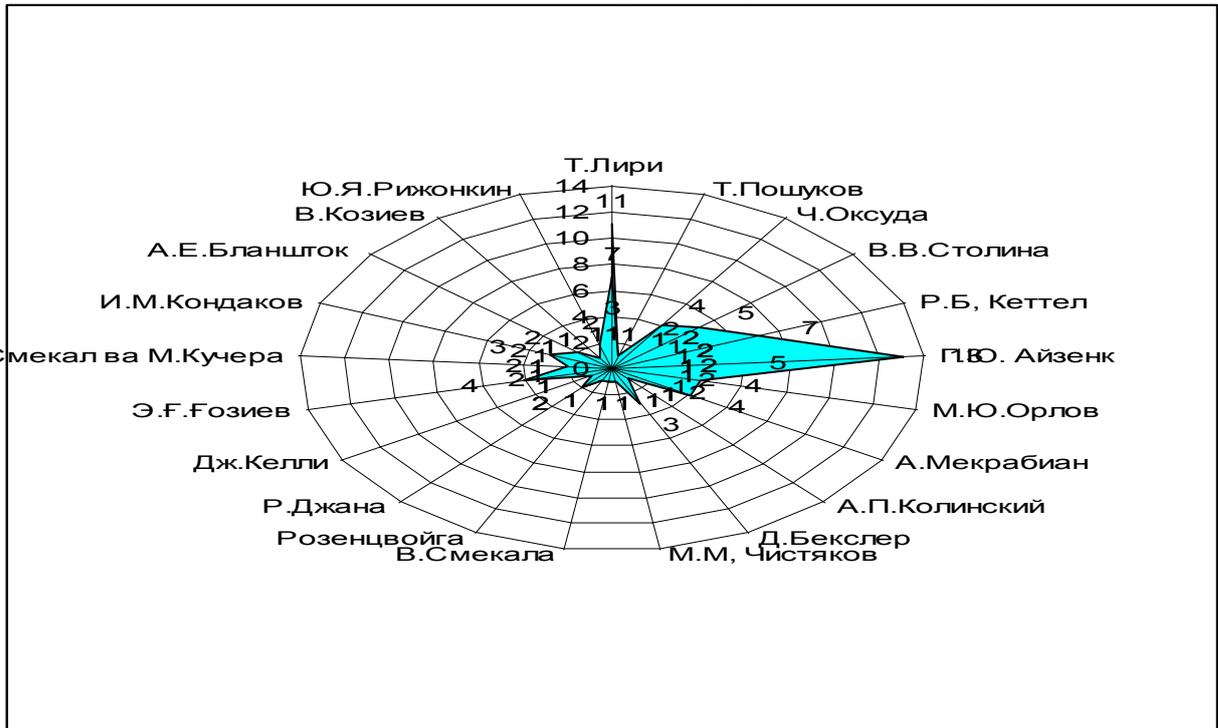
Рейтинги (тадқиотларда қўлланилганлиги)



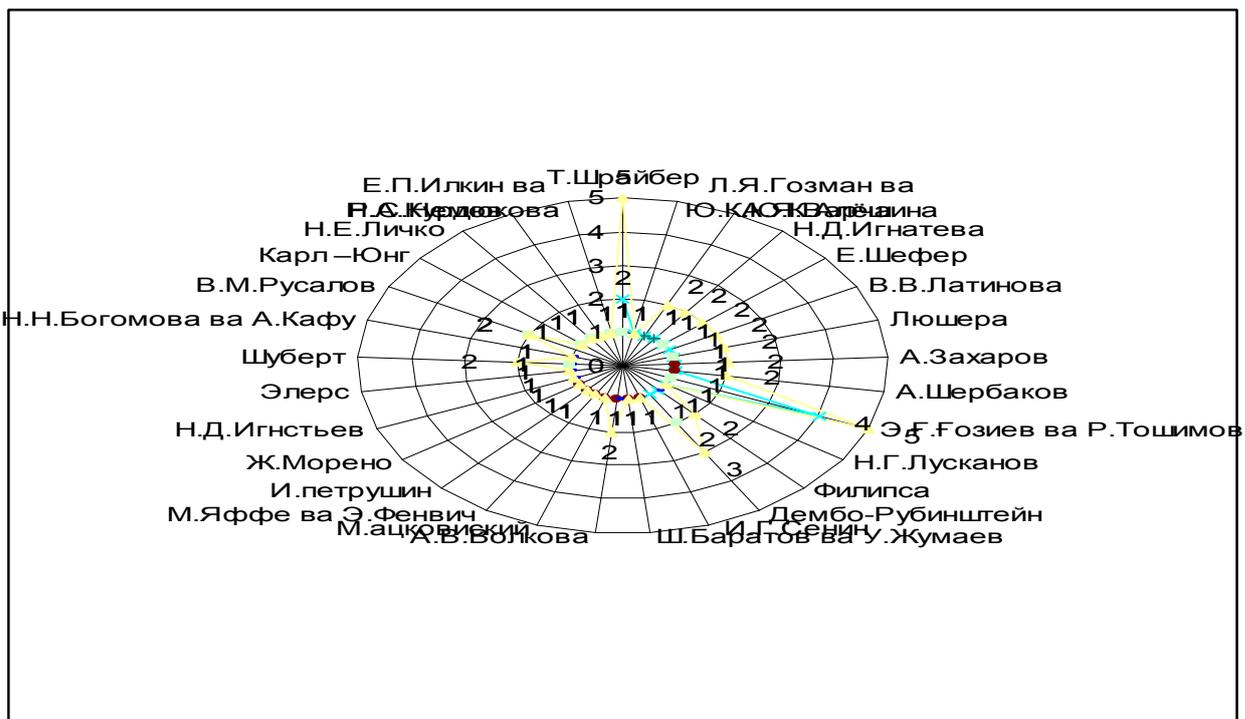
- 1 "Экстрверсия, интроверсия ва нейротизмни ўрганиш" (Г.Ю. Айзенк)
- 2 "16 омилли шахс сўровномас" (Р.Б. Кеттел) ва Т.Лири методикаси
- 3 В.В.Столин методикаси, Т.Шрайбер (Оилавий ҳаётга муносабат), Шахснинг индивидуаллигини ўрганишга қаратилган (Э.Ф.Ғозиев ва Р.Тошимов)
- 4 Т.Пошуков методикаси, М.Ю.Орлов, А.Меҳрибиан, Э.Ф.Ғозиев методикалари
- 5 Д.Векслер шкаласи, И.М.Кондаков методикаси, Дембо-Рубинштейн тестлари

Гистограмма №1

Психодиагностик методикаларнинг қўлланилиши даражаси



1-схема



2-схема

Методикаларнинг тадқиқотларда ишлатилиши бўйича энг юқори рейтинг Г.Б.Айзенк методикаси 13 марта фойдаланганлиги билан энг юқори рейтинг кўрсаткичини олди. Шунингдек. Қолган тўртликка кирувчи методикаларнинг улуши бир неча методикаларда бир хилликни ташкил этганлиги асосида тақдим этилди. Иккиликни Р.Б.Кеттелл ва Т.Лири методикалари олганлигини гувоҳи бўлдик.

Демак психологик тестларни Республикамизда татбиқ этилганлигини расмий жихатлари худди шу тарзда қайд этилар экан. Бу шубҳасиз психологик тестларни Республика меқиёсидаги ўрнини доимий равишда мониторингини ташкил этиш керак деган хулосани беради.

Ўзбекистонда психодиагностик методикалардан фойдалниш истиқболлари

Психологик тестларни қўллаш ва яратишни ўзи билан юқори натижаларга эришиб бўлмасдир, аммо уларнинг характеристикаси, уларнинг тадқиқотларда қўлланилиши бўйича аниқ режалар зарурлиги ва бу борадаги жаҳон психологияси тажрибаларига таяниб иш кўриш лозим бўлади. Муаммони шу томонларини ҳисобга олиб, психодиагностик методикаларни илмий мақсадларда қўллаш учун истиқболда қуйидагиларни амалга ошириш лозим.

1. Психодиагностик методикаларни яратиш, модификация қилиш ва мослаштириш масалаларини бошқарувчи мувофиқлаштирувчи кенгаш тузиш ва улар Республика психологлари ассоциациясининг таркибида иш юритиши.

2. Психодиагностик тестларни қўлланилиши, уларнинг илмий характери ва психометрик талабларга мос-мос эжмаслик ҳолатларини баён этувчи “Йилномани” ташкил этиш.
3. Вақти-вақти билан психологик методикаларни психологик тадқиқотлардаги рейтинг эълон қилиб боришни ташкил этиш ва унинг мониторингини ташкил этиш.
4. Психологик методикалар банкини яратиш бўйича ишчи гуруҳ фаолиятини йўлга қўйиш.
5. Психологик методикаларни татбиқ этишнинг компьютер тизимини Республика бўйича яратиш ва уни жорий этиш.
6. Психодиагностик методикаларни тарихи билан боғлиқ сажарани яратиш.

Калит тушунчалар: тестология, интеллект, ақлий ёш, интеллектуал тест, интеллект коэффиценти, шахс сўровномаси,

3-МАВЗУ. ПСИХОЛОГ-ТАДҚИҚОТЧИНИНГ КАСБИЙ-ЭТИКАВИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Режа:

6. Психодиагностик методикалардан фойдаланишда махсус тайёргарликка эга бўлиш.
7. Касбий сирларни сақлаш.
8. Шахс ҳуқуқларини таъминлаш.
9. Ҳаққонийлик.
10. Конфиденциаллик.
11. Текширув натижаларини психопрофлактик изоҳлаш.

Жаҳон психологияси тажрибалари кўрсатадики, психодиагностика ва психологик тестлар билан шуғулланишда маълум стандартлар ва кодексларга амал қилинади. Ушбу стандарт ва кодексларга кўра, психодиагностик методика натижаларини шарҳлаш учун психолог масъулдир. Агар психодиагностик текширув натижасида текширилган шахс бирор маънавий ёки моддий зарар кўрса, психолог жавобгар ҳисобланади. Бундан кўринадики, психолог-психодиагност ўзининг касбий ҳуқуқ ва ҳуқуқий бурч ваколатлари . Улар касбий-этикавий тамойилларни доимо ёдда тутиши ва уларга амал қилиши лозим. Биз тақдим этаётган касбий-этикавий тамойиллар фақат мутахассис-психологлар учунгина эмас, балки таълим муассасаси раҳбари, педагоглар учун ҳам мўлжалланган. Касбий фаолият жараёнида ушбу касбий-этикавий тамойилларга амал қилиш фойдадан холи эмас.

Психодиагностик методикалардан фойдаланишда махсус тайёргарликка эга бўлиш. Ушбу тамойилга кўра, психодиагностик методикаларни амалий қўллаш учун мутахассис-психолог етарлича касбий тайёргарликка ва психологик билимга эга бўлиши зарур. Чунки ундан таълим муассасаси муаммосидан келиб чиққан ҳолда психодиагностика

методикаларини танлай билиш, уларни тўғри татбиқ этиш ва натижаларни ҳаққоний таҳлил ва таҳлил этиш талаб этилади. Масалан, маънавий ривожланишдан орқада қолган ўқувчилар билан шуғулланувчи психолог нафақат психодиагностика методикаларини, балки ўқувчиларда, уларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ равишда кузатиладиган номукамаллик даражаларини ҳам билиши лозим бўлади. Шунингдек, психолог танланган методикага алоқадор бўлган илмий адабиётларни, методиканинг техник кўрсаткичларини, яъни ишончилиги, валидлиги, ҳаққонийлиги ва меъёрларнинг кафолатланганлигини баҳолай олиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Касбий сирларни сақлаш. Ушбу тамойилга кўра, танлаган методикалар моҳияти бошқаларга овоза қилинмаслиги ва улардан ғайри инсоний мақсадларда фойдаланилмаслик керак. Касбий сирни сақлаш психологнинг нуфузи ва обрўсини таъминлайди. Шу билан биргаликда психодиагностика методларини тўғри ва аниқ қўллашга хизмат қилади, ташқи аралашувларга йўл қўйилмайди. Психодиагностика методларидан муҳим бўлмаган масалаларда фойдаланиш ёки уларни мутахассис бўлмаган шахсларнинг қўллаши фанда ёлғон маълумотларнинг кўпайишига олиб келиши мумкин. Демак, таълим муассасасида ташкил этиладиган психодиагностик текширувларни ўтказишда ушбу тамойил психологнинг диққат марказида бўлиши лозим.

Шахс ҳуқуқларини таъминлаш. Бу — психологиядаги мураккаб масалалардан бири. Қатор тестлар шахснинг ҳиссий ва мотивацион соҳаларини, барқарор ҳолатлари, ички кечинмалари ва установакаларини ўрганишга қаратилган бўлади. Бунда шахснинг ўзи хоҳламаган ёки англаб етмаган хусусиятлари аниқланиши мумкин. Бундай ҳолда шахснинг маънавий зарар кўришига йўл қўйилмаслиги керак. Шунинг учун текширилувчи шахс текшириш натижалари бўйича ким ва қандай қарор қабул қилиниши ҳақида огоҳлантирилиши, яъни уни тест синовидан ўтказиб, сирларини барчага ошкор қилмаслик зарур. Агар текширилувчи балоғатга етмаган бўлса, унинг ота-онаси тест натижаларидан хабардор бўлиши лозим. Ушбу касбий-этикавий тамойилга кўра, психодиагностик текширувда иштирок этаётган шахс ҳуқуқлари ва сирлари ҳимоя қилинади. Бу гарчанд психолог ишини мураккаблаштира-да, лекин унинг касбий тайёргарлигига талабни кучайтиради.

Ҳаққонийлик. Бу тамойилга кўра, психолог текширишлар ўтказиш жараёнида текширилувчи шахсига у ёки бу даражада (ижобий ёки салбий) таъсир ўтказмаслиги керак. Тест ўтказиш жараёнида унга нисбатан симпатия ёки антипатияга йўл қўйилмаслиги, муносабатлар самимий ва холис бўлиши лозим. Унга хайрихоҳ муносабатда бўлиб, бирор тест саволи жавобини айтиб юбормаслик талаб этилади. Мабодо синалувчи тест йўриқномасини тушунмасдан топшириқларни бажарган бўлса, уни тузатиш юзасидан кўрсатма бериш мумкин.

Конфиденциаллик. Текширув натижалари сир сақланиши ва улардан тегишли шахслар (психологлар, педагоглар, ота-оналар) фойдаланиши зарур.

Текшириб кўрилган ўқувчининг розилиги асосида текширув натижалари бошқаларга маълум қилиниши мумкин. Агар ўқувчи тестдан паст натижа олган бўлса, психолог бу ҳақда унинг ота-онасига дарҳол маълум қилмаслиги, балки пастроқ олинган натижалар учун унинг зинҳор айби йўқлигини тушунтириши лозим. Энг муҳими, тестдан паст натижа олгани учун ўқувчининг ота-онаси томонидан жазоланишига йўл қўймаслиги керак. Агар ўқувчи олган натижалар уни огоҳлантирмасдан ота-онаси ёки ўқитувчига тақдим этилса, психолог хатога йўл қўйган ҳисобланади. Маълумотлар кимга тақдим этилиши ҳақида ўқувчи (ёки текширувдан ўтган шахс) хабардор бўлиши шарт.

Текширув натижаларини психопрофлактик изоҳлаш. Ушбу касбий-этикавий тамойилга кўра, агар текширилувчи шахс ҳақида тақдим этилган далилий материаллардаги маълумотларга тузатиш киритиш ёки уларни аниқлаштириш талаб этилса, текширилувчининг ўзи натижалар мазмуни бўйича шарҳ бериши мумкин. Масалан, таълим муассасасида ўқувчи ҳақидаги текширув натижалари ўқитувчи томондан сўралмаса, ёки аксинча, ушбу маълумот ошкор қилинганда ўқувчининг психологик ҳолатида салбий ўзгаришлар юз бериши мумкинлигини психолог билса, у ўқувчи ҳақидаги маълумотларни ўқитувчига умуман тақдим этмаслиги керак.

Юқорида билдирилган мулоҳазаларга таяниб айтиш мумкинки, психодиагностик ишларни ташкил этишда психолог бир қанча талабларга амал қилиши лозим:

Биринчидан, психолог дифференциал психометриянинг асосларини ва психологик адабиётларни таҳлил этиш методларини, умумий назарий-методологик тамойилларни амалий қўллашни билиши ва уддалаши лозим.

Иккинчидан, ахборот- маълумотлар банкини ва тест воситалари банкини яратиши зарур.

Учинчидан, психодиагностик текширувлар ўтказувчи психолог тест маълумотлари асосида қабул қиладиган қарори, қўлланилган методиканинг валидлигини ва ташхиснинг зарурий ишончлилиқ даражасини таъминлаш учун масъул.

Тўртинчидан, психолог психодиагностиканинг комплекс методикасини ишлаб чиқишда диагностиканинг юқори самарадорлигига асосланиши, тегишли соҳада қўлланиладиган усулларни такомиллаштириш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бориши керак.

Бешинчидан, диагностик иш жараёнида психодиагностик методикаларни стандартлаштириш талабларига риоя этиши, олинган маълумотларни қайта ишлаши ва талқин қилиши керак.

Олтинчидан, психологдан методик воситалардан тўғри фойдаланиш, психологик ахборотларнинг конфиденциаллигини таъминлаш, шуни касбий йўналишдаги фанларни ўрганиш, ишлаб чиқариш таълими бўйича ўтказилган амалий ишлар (айниқса, юқори курсларда) ўқувчиларнинг умумтаълим фанлари бўйича олган билимларини мустаҳкамлайди, уларни тўлдиради ва чуқурлаштиради. Ўқувчиларга ўрганилган фанларнинг амалда қанчалиқ фойдали экани, ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланишига, ва албатта, ўз

соҳаси бўйича кичик мутахассислар фаолияти самарадорлигига таъсири ишончли ва ёрқин мисоллар асосида кўрсатиб берилди.

4-МАВЗУ. ПСИХОДИАГНОСТИКАНИНГ ПСИХОМЕТРИК АСОСЛАРИ

Режа:

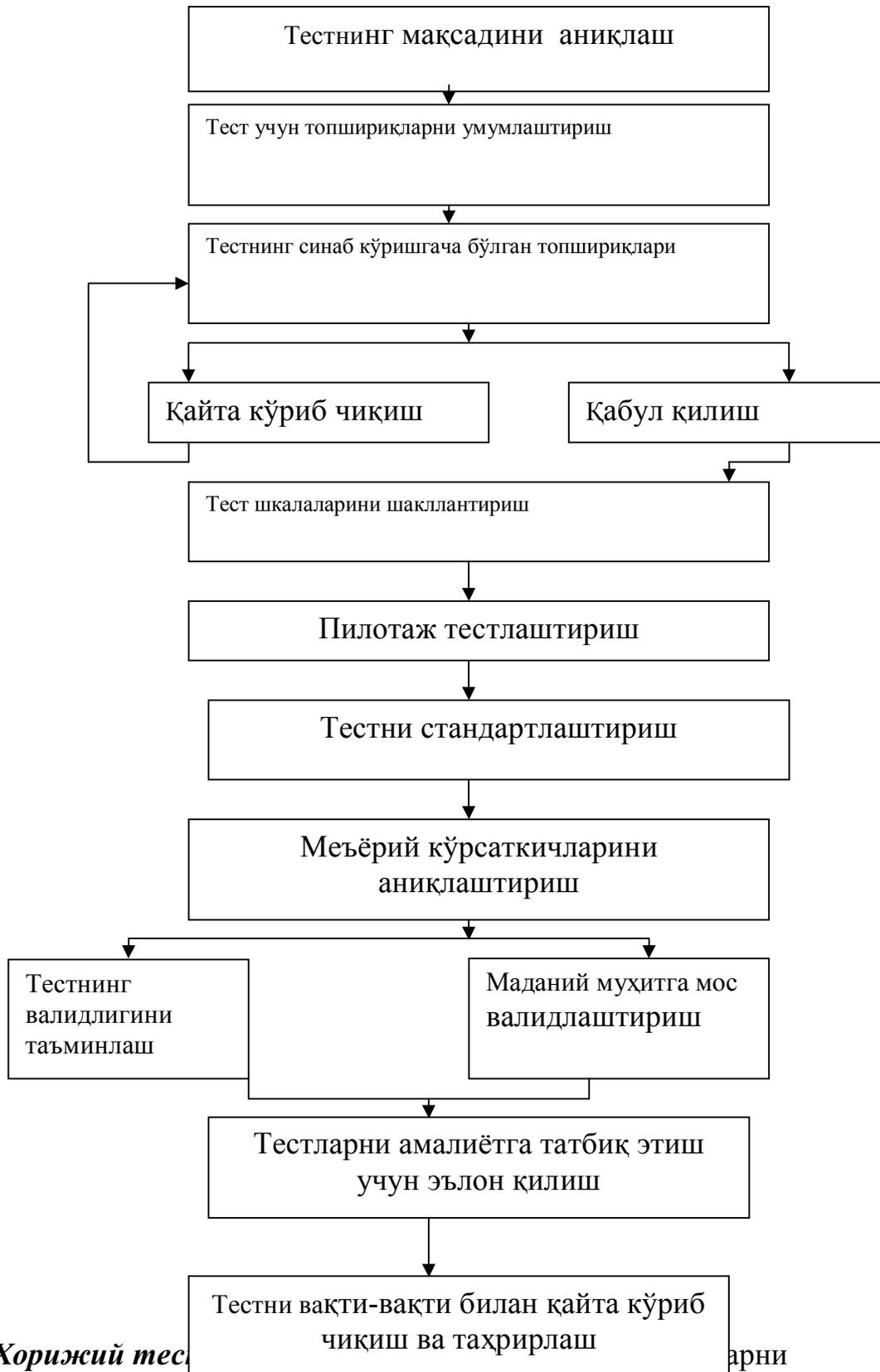
1. Методикалар яратиш технологияси ва уларни маҳаллий шароитга мослаштириш.
2. Хорижий тестларни мослаштириш.
3. Психодиагностик тестларнинг эффективлигини қуйидаги шартлар белгилайди.
4. Тестлар ишончилигини аниқлашнинг уч қоидаси.

1.Методикалар яратиш технологияси ва уларни маҳаллий шароитга мослаштириш. Тестлаштириш тўғрисида сўз борганда биринчи навбатда «тест» сўзи тўғрисида тўхталишимизга тўғри келади. “Тест” инглизча сўздан олинган бўлиб, синов, синаш, тажриба маъносини билдиради. Тест қисқа муддатли стандартлаштирилган синаш воситаси бўлиб, энг муҳим ва аҳамиятли маълумотларни олишга мўлжалланган.

Тестлаштириш концепциясининг асосида шахс хусусиятларини баҳолаш ва ўлчаш методи тушунилади ва у қуйидагиларга таянади:

1. Шахснинг ички (рухий) хусусияталари индикаторлар ёрдамида аниқланади.
2. Индикаторлар махсус усуллар билан ўлчанадиган ёки объектини кузатиш орқали ифодаланади.
3. Ташқи (хулқий) ва шахснинг ички хусусиятлари ўртасида бир хил сабабий боғланиш мавжуд: кузатилаётган хатти-ҳаракат ёки реакция билан маълум шахс хусусиятларининг намоён бўлишидан
4. Тест синовларида кенг кўламли тадқиқот танланмаларида амалга оширилади. (В.М.Русалов, О.В.Гусева, Ю.М.Забродин, В.И.Похилько, А.Г.Шмелев, А.Г.Виноградов)

Тест топшириқларини аниқлаш : -Тестнинг тузиш мақсадини белгилаш; -тестнинг ўзига хослигини белгилаш
Тест тузиш босқичлари



2.Хорижий тес

мослаштиришда қуйидагиларга амал қилиш лозим:

арни

- Тестнинг оригинал вариантдан иккинчи тилда таржимаси бўйича дастлабки вариантыни тайёрлаш
- Лингвист ва тестнинг оригинал вариантыни тушунувчи мутахассисни жалб этиш орқали тест мазмунини эксперт баҳолаш;
- Тестни асли билан экспериментал тажрибасидаги шкалаларни эквалентлигини текшириш;
- Янги шкалаларни ўрнатиш ва маҳаллий танланмалар бўйича мос меъёрларни тўплаш. (Ю.Л.Ханин, 1977)

3. Психодиагностик тестларнинг эффективлигини қуйидаги шартлар белгилайди:

1. Шкалалар интервалидан фойдаланиш
2. Ишончлилик
3. Валидлик
4. Дискриминативлик
5. Норматив маълумотлар йиғиш

Тест топшириқларининг ички мувофиқлик даражасига эгаллиги ва текширилувчидан бир неча бор тест топшириғи синаб кўрилгандаги натижаларнинг бир хил миқдорий кўрсаткичга эга бўлиши, унинг ишончлилигини белгилайди.

Тестлар ишончлилигини аниқлашнинг уч қондаси мавжуд:

3. Ретест-тестни қайта ўтказиш орқали, яъни тест ўтказилгандан сўнг маълум вақт ўтказиб яна айнан олдин текширувдан ўтган синалувчилар қайта тестдан ўтказилади. (П.Клайн ретест ўтказиш муддатини 6 ой оралиғи деб белгилайди, Л.Ф.Бурлачук эса бунга 3 ҳафта оралиғидаги вақт етарли, деган хулосани беради).
4. Бир вақтни ўзида тестнинг иккита, яъни эквалентидан фойдаланиш.
5. Тестларнинг жуфт ва тоқ топшириқлари бўйича ишончлилигини ҳисоблашда уларнинг жуфт ва тоқ рақамли топшириқлари орасидаги корреляцияни ҳисоблаб чиқиш.

$$r_{11} = \frac{2r_{1/21/2}}{1 + r_{1/21/2}}$$

Тестларнинг ишончлилигини аниқлашда 200 ва ундан ортиқ текширилувчилардан ҳамда репрезентатив танланмаларда амалга оширилади.

Валидлик. Тестнинг ўрганишга мўлжалланган хусусиятни ўлчай олиш имконияти, ёки унинг валидлигини белгилайди.

Валидлик турлари:

5. Конкурент валидлик
6. Прогностик валидлик
7. Концептуал валидлик

Тестларни стандартлаштириш-психометрик ўлчаш тадбирларнинг бири сифатида қаралади ва улар текширилувчиларни бир-бири билан қиёслашда ва натижаларни таҳлил этиш учун зарур меъёр ҳисобланади.

500 кишилиқ танланма олинади.

Стандартлаштириш. Тестларни стандартлаштириш психометриканинг асосий талабларидан бир саналади. «Стен»(Standart ten-стандартная десятка)

$$Z = \frac{X - X'}{S_x}$$

Z-стандарт балл

X-куруқ балл

X' стандартлаштириш танланмасидаги ўртача балл

S_x-стандартлаштириш танланмаси бўйича стандарт оғиш

$$\text{Sten} = Z \cdot 2 \cdot 5.5$$

марказий қиймат 5.5 ва стандарт оғиш эса 2 га тенг

Куруқ балларни стенларга ажратиш бўйича намуна

Қ уруқ балл	-6	-8	-9	0-13	4-16	7-19	0-22	3-24	5	6-30
С тенлар										0

Тест топшириқларини аниқлаш

-Тестнинг тузиш мақсадини белгилаш

-Тестнинг ўзига хослигини белгилаш

Тестлар тузиш қоидалари: психодиагностикада шахс сўровномалари тузиш учун бир қатор талабларга амал қилинади:

12. Ҳар бир топшириқ битта савол орқали берилиши.
13. Ҳар бир топшириқ содда ва аниқ тузилган бўлиши.
14. Икки мазмунли саволлар тузишдан қочиши.
15. Синалувчи қандай хусусиятлари ўрганилишини пайқамаслиги керак

Тестларни расмийлаштириш талаблари

1. Ҳар бир топшириқ рақамланади.
2. Ҳар бир қатор 10-12 сўздан ошиб кетмаган ва қисқа ва мазмунли бўлиши лозим.
3. Ҳар бир топшириқ тўғри вертикал тарзда тепадан пастга қараб варақнинг чап томонида қайд этилиши лозим.
4. Ҳар топшириқнинг жавоблар варианты топшириқнинг тўғрисида ва варақнинг ўнг томонида мос равишда берилиши лозим
 1. _____ ҳа, билмайман, йўқ.
 2. _____ ҳа, билмайман, йўқ.
5. Ҳар бир топшириқ бир-биридан ажратилган ҳолда ва аниқ ифодаланиши керак.

— Агар бир хил типдаги топшириқлар бериладиган бўлса уларни типига кўра гуруҳлаш лозим. Ҳар бир топшириқ учун алоҳида

— Чоп қилиниши лозим.

5-МАВЗУ. ПСИХОЛОГИК ТЕСТЛАР ВА ШАХС СЎРОВНОМАЛАРИ

Режа:

1. Психологик тестлар ва шахс сўровномаларнинг ютуқ ва камчиликлари.
2. Шахс сўровномалари ва уларни психологик ифодалаш тартиби
 1. Психологик тестлар ва шахс сўровномаларидан фойдаланишда уларнинг ютуқ ва камчиликлари тўғрисида яққол тасаввурга эга бўлиш мутахассис фаолияти самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шартлари ҳисобланади.

Психологик тестларнинг кадр-қиммати қуйидаги сифатлари билан белгиланади:

1. Тестни татбиқ этиш шароитлари ва натижаларни стандартлаштирилганлиги.
2. Тест методикаларни ўтказишда фойдаланувчиларнинг маълумотлик даражасига боғлиқ бўлмаган ҳолда тайёрлаб қўйиш мумкин. Бу эса тест батареялари бўйича комплекс хулосалар тайёрлашда юқори малакали психологни жалб этиш керак эмас, деган маънони бермайди.
3. Оперативлик ва тежамкорлик. Типик тестлар қисқа топшириқли сериялардан ташкил топади. Уларни бажариш учун эса ярим минут вақтни оладиган бўлади ва одатда тестлар бир соатдан ошиб кетмайди. Баъзи шахслик тестлари бундай чегарадан четга чиқишига ҳам тўғри келади.
4. Баҳоларнинг миқдорий дифференциаллашган характерга эгаллиги. Тест шкалалари ва стандартлашганлик унинг аниқловчи инструменти саналади ҳамда ўлчанаётган хусусиятни миқдорий баҳолаш имконини беради (билим, кўникма, малака). Яхши тест ўқувчиларни уч тоифага ажратиб беради. Аълочи, ўрта ва қолоқ. Қутбли характерда эса қобилиятли ва талантли, ишончликни йўқлиги билан ўта ишончсизлик (мутлақо тайёр эмасликни) ажартишга олиб келади. Бундан ташқари тест натижаларининг миқдорий тестларнинг яхши ишлаб чиқилганлиги имкониятларини баҳолаб беради.
5. Оптимал мақбул мураккаблик. Профессional тарзда тайёрланган тест топшириқлари оптимал мураккабликка эга бўлмайди. Бунда ўрта синалувчи максимал миқдордаги баллнинг 50 фоизини тўплай олиши керак. Бу дастлабки, психометрик эксперимент вақтида аниқланади.
6. Ишончлилик.
7. Адолатлилик. Яхши тест барча текширилувчилар учун бир хил шарт-шароит қўйилади.
8. Компьютерлаштириш имконияти. Оммавий тест тадбирларини ўтказишда унинг натижаларини қайта ишлаш ва вақт тежамкорлигини оширишга ёрдам беради. Тестларни компьютерлаштириш ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг энг мақбул йўли саналади.
9. Психологик адекватлиги. Бу оптимал мураккаблигини муҳим психологик сабаби ҳисобланади. Стрессга чидамлилик,

Тестларни кадр – қиммати билан бир қаторда уларнинг камчиликларини ҳам санаб тиш лозим бўлади.

1. «Кўр-кўрона» хатога йўл қўйиш хавфи. Юқори маълумотли бўлмаган мутахассисларга ишониб қўйиш, яъни тестларни автоматик тарзда ишлатиш, баъзида бир қатор оқибатларга олиб келиши мумкин. Йўриқномаларни тушунмасдан жавоб беришга тўғри келиб қолиши,
2. Профанація хавфи. Бу сўз маъносини ифодалашда ҳосил бўладиган эффект. Масалан, мутахассислар саралаш шароитида ММРІ ни қўллаганда, тестнинг саккизинчи шкаласидаги максимал балл «Шизофрения»ни аниқлашга мўлжалланган. Бу оригинал тафаккурни баҳоловчи саналади. Тўртинчи шкалада «психопатия-импульсивлик» тарзда ифодаланган. Тестнинг саволлари соғлом шахсни анча талвасага солиб қўяди.
3. Индивидуал ёндашувнинг йўқлиги (Стрессга чидамлилиқ). Тест ёппасига ўтказишга анча қўл келганлиги сабабли, унда индивидуал характердаги жиҳатлар эътибордан четда ҳам қолиб кетади.
4. Ишончлилиқ шароитларини бўлмаслиги. Тест процедураларининг расмийлик характерига эга эканлиги, психологни унинг муаммосига шахсан қизиқишига нисбатан ишончсизликни олиб келади.
5. Ноадекват мураккаблиқ индивидуал ёндашувнинг йўқолиши. Баъзан юқори маълумотли даражасида тузилмаган тестларда ҳаддан ортиқ мураккаблиқ ёш хусусиятларига таъсир этади.

2. Шахс сўровномалари ва уларни психологик ифодалаш тартиби

Шахс сўровномаларининг расмийлаштириш ва уларнинг шкалаларини ифодалашда айрим тартибларга амал қилинади.

Психологик шахс сўровномаларининг “L” “Q”-маълумотлар бир қатор тадқиқотларда ўзига хос тарзда тартибланади. Бундай тадқиқотларда L” “Q”-маълумотларнинг мувофиқлигини таъминлашда 20 тагача омиллар инobatга олинган.

Факторларни идентификациялашда икки хил ифодалаш тизимига амал қилинади: индексли ва алфавитли

Индексли ифодалаш тизими ўзида универсал индексларни тақдим этади ва қўйидагича ёзилади: У.И. (L, Q)№, агар У.И. универсаль индекснинг қисқартирилган ифодаси; L ,Q-маълумотлар типини ифодаланиши, №-универсал индексдаги факторнинг рақами. Улар 1дан 20 гача бўлиши мумкин.

Алфавитли ифодалаш тизими ABCDEFGHIJKLMNOPQ₁Q₂Q₃Q₄)

Q₁Q₂Q₃Q₄ Ҳарфлар УИ (Q) 16-19 факторларни ифодалайди А-О факторлардан фарқлаш учун.

Факторларни ифодалашнинг икки хил номланиши қабул қилинган:

Техник ва маиший

Техник номланиш психологлар учун мўлжалланган бўлиб, факторларни илмий белгиланган аҳамиятини ифодалаш учун қўлланилади. Кўпинча техник атамаларда акрономик номланиш: сизотомия, циклотимия, sugency, eksvia-invia ва бошқалар.

Маиший номланиш умум учун қўл келадиган тарзда факторларни аташда қўлланилади. Бу эса психологларни мутахассис бўлмаганлар билан мулоқоти учун фойдаланилади. Масалан, А фактор-«илиқлик-

совуқлик» (аффектотимия-сизотимия), С-фактор «эмоционал барқарорлик-беқарорлик» («Мен» кучи-«Мен»нинг кучсизлиги)

L, Q-маълумотлардан шахслилик факторларини ажратиб ифодаланади. Ҳар бир омилни қуйидаги қисмларга ажратиб ифодаланади:

- А) факторларнинг универсал ва ҳарфий индекси;
- б) факторларнинг техник ва маиший номланиши;
- в) «L» маълумотдаги факторни ифодаловчи энг аҳамиятли характеристика
- г) энг маълумотбоп саволлар рўйхати (Q-маълумот)
- д) факторлар интерпритацияси

1. А фактор, ёки У.И. (L, Q)1

Ижобий кутб (АҚ)	Салбий кутб (А-)
Аффектотими (циклотимия)	Сизотимия
меҳрибонлик	Бегоналашганлик
1. Мулоқотга тез киришувчан	8. Низоли
2. Меҳрибон	9. Ригид
3. Очик	10. Совуқ
4. Ҳис-туйғули	11. Ёпиқ
5. Ишонувчан	12. Тортинчоқ ўзини четга олиб турувчан
6. Гинасиз	13. Шубҳаланувчан
7. Мулоқотманд	14. Эҳтиёткор
	15. эгоист

Бундан кўринадики, тестлар ва шахс сўровномалари билан боғлиқ юқоридаги ҳолатлар психодиагностикада мутахассиснинг диққат марказида бўлиши муҳимдир.

5-МАВЗУ. ҚОБИЛИЯТЛАР ВА ИНТЕЛЛЕКТ ПСИХОДИАГНОСТИКАСИ

Режа:

1. Қобилият ва интеллект тушунчалари.
2. Қобилиятлар ва интеллект диагностикасига доир назарий ёндашувлар.
3. Қобилиятлар ва интеллект диагностикаси.

Қобилиятлар ва интеллектни амалий ўрганиш психодиагностика тарихида ўзига хос тадрижий босқичга ва илмий қарашларга таянилади. Қобилият –умумий психологик тушунча бўлиб, психологияда уни таърифлашда бир неча ёндашувлар мавжуд. Масалан, Б.М.Теплов қобилиятни учта белгисини санаб ўтади:

7. қобилият-бу бир одамни бошқасидан фарқ қилувчи индивидуал психологик хусусият;
8. фаолиятни ёки бир неча фаолиятни муваффақиятли бажаришга муносабатини билдирувчи хусусият;

9. қобилият – билим, кўникма ва малака билан боғлиқ бўлмаган ҳолат. Аммо билим, кўника ва малакаларни тез ва осон ўзлаштиришни шартловчи хусусият.

В.Д.Шадриков эса қобилият тушунчасини психологик конкретлаштиришга ҳаракат қилиб, уни индивидуал ўлчамли, алоҳида психик функцияларни сифатли ва муваффақиятли ўзлаштиришдан иборат психиканинг функционал тизими хоссаси сифатида ифодалашга ҳаракат қилди.

Д.Н.Завалишин қобилият турларини таҳлил этар экан, умумий қобилият инсоннинг умумий шароитлардаги етакчи фаолияти билан, махсус қобилиятларни эса алоҳида фаолият соҳаси билан боғлайди.



Қобилият билан интеллект орасидаги боғлиқлик ва ўхшашликни билимни қўллашдаги топшириқларни ҳал этиш қобилияти сифатида қараганда кузатилади.

Биргина инсоннинг ижодий креативлик (умумий ижодий қобилият) ва интеллект муносабатига боғлиқ минимал даражада учта ёндашув мавжуд: 3. Бундай креативлик йўқ. Шахснинг ижодий активлиги учун шароит йўқ вақтида интеллектуал иқтидор зарур. Бу ерда ижодий хулқ-атвор учун бош детерменант сифатида мотивация, кадриятлар ва шахс хусусиятлари етакчи рол ўйнайди(А.ДЖ.Танненбаум, А.Маслоу, О.Б.Богоявленская). Улар ижодкор шахснинг асосий хусусиятларига когнитив иқтидор, муамога нисбатан сезгир, ноаниқ ва мураккаб вазиятларда мустақил мулоҳаза юритувчи сифатларини киритди.

Масалан, ижодий қобилият (креативлик) интеллектга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд, мустақил омил саналади (Дж.Гильфорд, К.Тейлор, Я.А.Пономарев). Бу концепциянинг яна бир томони интеллект билан креативлик ўртасида аҳамиятсиз даражада корреляция борлиги ҳақида сўз юритилади. Е.Торренснинг мулоҳазасича, агар IQ қиймати 115-120 дан паст бўлса, интеллект ва креативлик ягона омилни ҳосил қилади, 120 дан юқори бўлса ижодий қобилият мустақил сифати, ўлчамига эга бўлади, яъни қуйи интеллект билан креативлик ўртасида боғлиқлик кузатилмайди, дейилади. Аммо ушбу ғоядан фарқли ўлароқ ҳаётини кузатишларда қуйи креативли интеллект эгалари бор.

Интеллектни юқори даражада ривожланиши ижодий қобилиятнинг юқори ёки аксинча ҳолати ҳам бўлиши мумкин. Ижод жараёнини психик фаолликдаги сингари специфик шакли йўқ (Д.Векслер, Г.Айзенк, А.Термен ва бошқалар).

Интеллектнинг факторли назарияси асосчиси Ч.Спирмен қуйидаги ғояни илгари сурди:

1. Интеллект қатъий инсоннинг шахс хусусиятларига боғлиқ эмас;
2. Интеллект ўз тузилмасига интеллектуал бўлмаган сифатларни қўшмайди (қизиқиш, эришиш мотивацияси, безовталаниш). У интеллектни тўрт турга ажратди: биринчи тип интеллект-янгиликни тез тушуниш, иккинчиси-билишнинг тўлиқлиги, учинчиси-«соғлом фикрга эгалик», тўртинчиси-ечимларнинг оригиналлигига боғлиқ. Унинг ғоясига кўра, умумий қобилият -бош фактор-G –факторда, махсус қобилият –S –фактор тарзда ифодаланади. G –фактор Ч.Спирмен бўйича «ақлий қувватни» белгилайди. Г.Айзенк ва Дж.Равен ўзларини интеллект тестларини ишлаб чиқишга G –фактор хусусиятига таяндилар.

Дж.Равеннинг «Мураккаблашиб борувчи матрицалари» 1936 йилларда яратилган бўлиб, унда ҳар бирида 12 та топшириқдан иборат 5 серияли топшириқлар мужассамлаштирилган. Тест тўпламлари тўғри бурчак шаклидаги матрицалардан ташкил топган бўлиб, ўзида мантиқий яхлитликка, маълум қонуният ва қоидаларга асосланиб тузилган ҳар хил фигура ва фигуралар тўпламидан иборат. Масалан, қандайдир қисмида етишмовчилик мавжуд бўлган расм ва тасвирлар берилганки, текширилувчи мантиқий жиҳатдан таҳлил қилиб, матрица остида берилган 1 ва 6 ёки 1дан 8 гача бўлган жавоблар вариантдан бирини мос ўринга қўйиши лозим бўлади.

Ҳар бир серия енгил топшириқлардан бошланиб, кейинчалик мураккаблашиб бораверади. Бу ҳолат А сериядан бошланиб, Е серияда янада мураккаброқ кўриниш олади.

Равенга мувофиқ бу тест қобилиятни текширишда маълум шаклларни идрок этишни, уларнинг хусусиятларини қамраб олиш лозимлигини, муносабатлар йиғиндисига асосланганлиги туфайли ҳар бир топшириқни бажаришда маълум мантиқий мулоҳазалашни талаб этади.

Матрицанинг перцептив шкаласи иккита назарияга таянади:

а) гештальт психологияда ривожланган шаклларни идрок этиш назарияси;

б) К.Спирменнинг неогенез назарияси.

Топшириқларни ечишда учта асосий психик жараёнлар иштирок этади:

диққат, эътиборлилик (диққат идрок ва тафаккур доирасидан ажратилади);

идрок этувчанлик;

тафаккур, тушунувчанлик.

Топшириқларни ечиш вақтида диққатда анча зўриқиш пайдо бўлади. Шундай бўлса-да уни текширилувчининг топшириқларни ечишдаги қизиқувчанлиги енгиллаштиришга олиб келади. Топшириқларни бажариш шароитида диққатни тўплашни ва унинг тақсимлашни талаб этадиган ҳолатлар кўп учрайди. Бу ерда диққатдан ташқари ирода ва эмоциянинг ҳам аҳамияти кўзга ташланади. Шу сабабали ҳам Равеннинг «Мураккаблашиб борувчи матрицалари» «умумий интеллектни» текширувчи тест эмас, балки интеллектуал фаолиятни режали, тизимлашганлик қобилиятини текширишга қаратилган.

Равен тести топшириқларининг алоҳида сериялар бўйича тавсфини келтириб ўтиш ўринлидир. Бу ҳолатини инобатга олишимиз тадқиқот натижаларига кўра, тест топшириқларини таҳлил этишимизда ўзига хос аҳамият касб этади ва бизга маълум енгилликлар туғдиради.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, матрица шкалалари 5 серия топшириқлардан тузилган бўлиб, Равен уларни қуйидаги тамойилларга мувофиқ тартиблаган эди:

А серия топшириқлари тузилмаси ўзаро алоқадорлик тамойилига;

Б серия топшириқлари жуфт фигуралар орасидаги ўхшашликка (аналогия);

С серия топшириқлари фигураларидаги прогрессив ўзгаришларни аниқлаш тамойили;

Д серия топшириқлари фигураларни қайта гуруҳлаш тамойили;

Е серия топшириқлари фигураларни элементларга ажратиб ташлаш тамойилига таяниб тузилган.

Ҳар бир серия топшириқларига хос айрим жиҳатларни таҳлил этиш ва изоҳлаш мумкин.

А серия топшириқлари текширувчанлик аҳамияти матрицадаги етишмайдиган қисмни тўлдиришда иборат. Унинг фигуралари статик характерлидир. А серия топшириқларини ечишда иккита фикрлаш жараёни кечади: 1) тузилмани фарқлаш ва таҳлил этиш ёрдамида қисмлар орасидаги мосликни топиш лозим бўлади; 2) тузилмадаги етишмайдиган қисмни идентификациялаш ва матрица остида берилган 6 та қирқма қисмларни етишмайдиган томонини қиёслашни талаб этади. Унинг психологик аҳамиятини топшириқларни ечишда визуал фарқлаш ва хаёлга, статик тасаввур даражаси ва эътиборлилик даражасига анча боғлиқ.

В серия топшириқлари иккита жуфт фигуралар орасидаги аналогияни топишга асосланган. Текширилувчи топшириқларни ушбу тамойилга асосланиб, секин-асталик билан элементлар орасидаги дифференциацияни инобатга олиши лозим. Топшириқ ечимини топишда фигуралар орасидаги симметрикликни қўйиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Психологик аҳамияти: чизиқли боғланиш асосида чизиқли дифференциациялаш ва хулосалаш лозим бўлади.

С серия топшириқлари матрицадаги фигураларни маълум мантиқийлик жиҳатидан фигуралар жойлашувини узлуксиз ривожланиш тамойилига ва фазодаги динамик алмашувига қараб, мураккаб ўзгартиришлар киритишга асосланган(фигура горизонтал ва вертикаль йўналишда ортиб бориб, якунида бу янги элементлар етишмовчи фигурага айланади).

Психологик аҳамияти: тасаввур қилиш қобилияти, динамик эътиборлик ва кузатувчанликка қобилиятлиликни ёритишдан иборат.

Д серия топшириқлари матрицадаги фигураларни горизонтал ва вертикал йўналишда қайта тузиш тамойилига кўра тузилган. Ечиш фигураларнинг кетма-кетлиги ва яхлит тузилмадаги фигураларнинг алмашилини қонуниятини аниқлаш талаб этади.

Психологик аҳамияти: фойдаланилган ўзгаришлар қонуниятига кўра, фигураларни тартиблаштиришда миқдорий ва сифат ўзгаришларни қўлга киритиш қобилиятига боғлиқ.

Е серия қабул қилинган тамойилга мувофиқ алоҳида элементлардан фигураларни анализ ва синтез орқали хулосалаш топшириқларидан иборат. Бу ерда фигура элементларини ҳисобга олиш ва тахлаш, қисмларни алгебраик тамойилларга мувофиқ қисмларни қўшишдан иборат. Тузилмадаги етишмайдиган аъзо алгебраик операциялар ёрдамида тузилманинг бошқа аъзолари билан топилади.

Психологик аҳамияти: кинетик ва динамик қаторлар орасидаги мураккаб миқдор ва сифат фарқларни кузатиш қобилияти. Абстракциянинг юқори шакли ва динамик синтезни аниқлашдан иборат.

Интеллектни таҳлил этишда Л.Терстоуннинг ўзига хос ёндашуви бўлиб, уни 12 факторга ажратди ва улардан 7 таси тадқиқотларда кўп ишлатилади: V-сўзли тушуниш, сўзли аналогия, текстни тушуниш, вербал тафаккур ва мақолларни шарҳлашга доир тестлар; W-нутқнинг тезлиги, маълум категория сўзлардан фойданишга асосланган тест топшириқлари, N-Сонли фактор, арифметик ҳисоб-китобларни тез ва аниқ бажариш, S-фазовий омил, M-ассоциатив хотира, P-идрок тезлиги, I-индуктив фактор.

Психодиагностикада қобилиятлар ва интеллектни ўрганишга доир уларнинг классификациясига эътибор қаратганда: мотор ёки ҳаракат қобилиятлари, сенсор қобилиятлар, визуал қобилият, техник қобилиятлар ва касбий қобилиятларга ажратилади. Ўз навбатида уларга мос тарзда махсус методиклардан фойдаланишга тўғри келади. Ҳаракат қобилиятларини ўрганишдаги дастлабки методикаларни қўллаганлар Ф.Гальтон ва Э.Крепеленлар ҳисобланади. Замонавий психологияда эса Стромберг, Краумфорд, М.И.Гуревич ва Н.И.Озерецклар томонидан ишлаб чиқилган методиклар; сенсор қобилиятларга доир Сишорнинг мусикага иқтидорликни, эшитиш идрокини ўрганишга мўлжалланган Массачусети тести; техник қобилиятларни ўрганишда эса Баннет ва Пурдье тестларини учратиш мумкин.

Интеллектни диагностика этишда Дж. Равеннинг «Мураккаблашиб боровчи матрицалари», Р.Б.Кетелл ва А.К.Кетеллнинг СФТТ тести, D.Векслер тести, Р.Гарднернинг аналитик-синтетик қобилиятларни ўрганиш тести, Р.Мейлининг аналитик тести, Р. Амтхауэрнинг интеллект структурасини ўрганиш тести ва бошқа методикаларни учратиш мумкин.

7-МАВЗУ. ШАХСНИ БАҲОЛАШ МЕТОДИКАЛАРИ

Режа:

1. Шахсни баҳолаш йўллари.
2. Шахсни баҳолаш методиклари классификацияси.
3. Шахс психологик қиёфасини ўрганиш

Шахсни тадқиқ этиш психология фанидаги асосий муаммо саналади. Шахс кенг қўламли тадқиқот предмети сифатида

психолог — тадқиқотчиларнинг диққат марказидадир. Аммо мамлакатимизда психологиянинг жамият талабидан келиб чиқиб янги босқичга қадам қўйганлиги, шахс муаммосига атрофлича эътибор қаратишни талаб этади. Бунинг учун шахсни тадқиқ этишда жаҳон психологияси тажрибаларини инобатга олган ҳолда муаммони таҳлил этиш қўзланган мақсадни тўлақонли баҳолаш имконияни беради.

Психологияда шахсни тадқиқ этиш кенг кўламда ўрганиш воситаларига эга бўлса-да, аммо уларни миллий муҳит ва замон талабларига мослаштириш керак бўлади.

Шахсни ўрганиш методикаларининг жаҳон психологиясидаги тажрибаси улар юзасидан яна илмий изланишлар олиб боришга ундайди. Шу боис жаҳон психологиясида шахсни баҳолашга бағишлаган методикалар ва уларнинг хусусиятларини қисқача шарҳлаб ўтиш лозим.

Одамни ўрганишда объектив тестлар сифатида шахсни ўрганиш сўровномалари ахамиятидир. Шахс сўровномалари текширилувчининг асосий эътиборини топшириқнинг жавобига эмас, балки топшириққа қаратиши, тест мақсадларининг яширин характерга эгаллиги, топшириқларни яхлит тузилма сифатида тақдим қилиниши, психометрик ўлчамга эгаллиги уларнинг яроқлилигини белгилайди. Шахсни ўрганиш сўровномалари узок вақт давомида ишлаб чиқилади.

Р.Б.Кеттелл ва Ф. Ворбертон (R.B.Cattell, F.Warbuton,1967) томонидан ишлаб чиқилган шахсни ўрганиш сўровномаси бир неча ўн йиллик меҳнат натижасидир. Ушбу сўровнома яратилишида Р.Б.Кеттелл шахс хусусиятларини идентификациялашда факторли таҳлилдан фойдаланиб, 18000 та хусусиятларни 16 омилга мужассамлаштиришга эришди Шу боис психологик диагностикада «16 омилли шахс сўровномаси» кенг қўлланилмоқда. Унинг ўзбекча модификациясидан ҳам маҳаллий шароитимизда фойдаланилмоқда.

Баъзи шахслик тестлари когнитив ўлчамга асосланган. Г.Виткина (Н.А.Witkin et al.)ва унинг ҳамкасблари томонидан олиб борилган изланишларда идрок, хотира, тафаккур ва муаммоли вазиятларни ҳал этиш когнитив ўлчам сифатида ўрганилди.

Шахс сўровномалари билан бир қаторда **проектив методикалар** шахсни ўрганишнинг асосий психологик воситаларидан бири сифатида қўлланилмоқда. Аммо ушбу методикалар ўтган асрнинг 60-йилларига қадар назарий асосланмаганлиги, психометрик ўлчамга эга эмаслиги, ҳаққоний натижалар беришга яроқли эмас, тарзидаги танқидларга дуч келди (Роршахнинг «Одам чиз» тести ва «Сиёҳ доғлари» тести). Бугунги кунда жаҳон психологиясида проектив методикаларнинг истиқболга эга эканлиги эътироф этилмоқда. Проектив методикалар шахсни ўрганиш тестларидан фарқ қилиб, инсоннинг онг-шуурсизлигини ўрганиш, шахсни баҳолашга ёрдам беради. Проектив методикалар натижаларини шарҳлашдаги

беқарорлик, стандарт меъёрларнинг мавжуд эмаслигини камчиликлари сифатида кўрсатиш мумкин.

Шахсни баҳолашда эстетик *таъбни аниқлаш стили* хорижий психологияда синовдан ўтган. Ушбу тоифа тестларнинг битта намунаси деб Баррон-Велш шкаласини айтиш жоиз.. Бунда текширилувчига 86 та оқ-қора тасвирдаги фигуралар тақдим қилинади. Текширилувчи фигураларни ёқиши ва ёқмаслигини баҳолайди. Унинг баҳоси шахснинг нафақат санъатдаги, балки бошқа фаолият соҳаларидаги креативлигини баҳолашга ёрдам беради. Баррон-Велш шкаласига кўра юқори ва паст кўрсаткичлар шахснинг бир қатор хусусиятларини изоҳлашга имкон берад экан. Юқори кўрсаткичли шахсларга тадбиркорлик, баҳслашишни ёқтирувчанлик, лидерликка мойиллик, импульсивлик ва бошқа сифатлар хос экан. Қуйи кўрсаткичли шахсларда меҳнатсеварлик, хафагарчилик ва асосли мулоҳазаловчанлик етакчилик қиларкан.

Шунингдек, шахсни ўрганишда ҳазил-мутойибадан фойдаланиш ҳам мумкин экан. Шахснинг ҳазил-мутойиба ва карикатурага берадиган жавоби унинг хусусиятларини ёритишга имконият туғдиради. *Ҳазил-мутойиба тестларида* мутахассислар кўпроқ ҳазил ва карикатуралардан фойдаланилади. Масалан, шахсни ўрганувчи ҳазил –мутойиба тести (IPAT)да ҳам текширилувчилар ҳазил ва карикатура расмларни баҳолайдилар. Ушбу тест А ва В шаклдан иборат бўлиб, биринчиси 104 та, иккинчисидан 132 та ҳазил ва карикатурадан ташкил топган. Методика натижалари шахснинг 13 шахслилик омилларини ёритиш имконини беради.

Баъзан халқ донишмандлигининг ноёб намунаси саналмиш мақолларни ва маталларни ўрганиш ҳам шахсни диагностика этишининг энг мақбул воситаларидан бири саналади. Ҳаттоки, бу борада хорижий психологлар ХХ асрнинг 50-йилларидаёқ мақол ва афоризмларга асосланиб шахсни баҳолаш методикалари ишлаб чиқилганлиги диққатга сазавордир. Ўзида 130 та тасдиқни мужассамлаштирган Б.М.Басснинг «Машҳур ўғитлар» тести (В.М.Васс, 1956) ушбу тестлар тоифасига киритилади. Бу тест натижалари омилли таҳлил қилинади ва шахснинг хулқ-атвориغا мос келувчи хусусиятлар ажратиб олинади.

Шахсни баҳолашнинг мақбул воситаларидан бири «вазиятли тестлар» ҳисобланади. Ушбу тестлар иккинчи жаҳон урушидан кейин кенг тарқалган бўлиб, унда текширилувчиларга вазиятлар орқали таъсир кўрсатилади. Натижада ҳосил бўлган жавоб реакциясига кўра шахс баҳоланади. Дастлабки, вазиятли тестларни Г.Хартшорн, М.Мее ва унинг ҳамкасблари (Н. Hartshorne, М.А.Май) томонидан ишлаб чиқилган. Улар тақдим қилган тестлар болалардаги характернинг табиати ва ривожланишини тадқиқ этишга қаратилгандир.

Яна бир гуруҳ методикаларда шахснинг ўзини ва атрофдагиларни кўришга, атроф муҳитни қандай идрок этишга бағишланган. Булар шахс конструктлари, деб аталади. Шахс конструктлари борасидаги изланишларда америкалик психолог Г.А.Келли ва унинг ҳамкасбларининг улуши юқори.

Бугунги кунда ўзбек муҳотида шахсни ўрганишга доир бир қатор методиклар мавжуд. Улардан кенг кўламда тақдқиқотлар ишлатилиб келинаётган ва апробациядан ўтганлари сарасига Р.Б.Кеттелнинг “Шахсни 16 омил ёрдамида ўрганиш сўровномаси”, Г.Ю.Айзенкнинг “Экстраверсия-интроверсия ва нейротизмни ўрганиш сўровномаси”, Л.Т.Ямпольскийнинг “Психодиагностик тести”, Миннесоти шахсни кўп омил ёрдамида ўрганиш сўровномаси (СМИЛ, Л.Собчак модификацияси), К.Леонгард ва Шмешик сўровномаси ва бошқаларни киритиш мумкин.

Шахс психологик қиёфасини ўрганиш. Инсон хулқ-атворини прогношлаш масаласини ҳал этишда иккита тушунчага мурожаат этилади: профил ва ундан келиб чиққан ҳолда “хислатлар”. Ушбу тушунчаларни қўллашда индивидга, унга ҳар хил хислатларни мужассамлашувига кўра турли талаблар қўйилади: вазият, асосий синчковлик ва диққат, “эътиборлилик-эътиборсизлик”. “батартиблик-тартибсизлик”, одамлар билан учрашиш ёки танишиш асносида муомалага “киришимлилик-одамовилик”, хозиржавоблик-бетгачопарлик.

Психологияда ҳар хил вазиятларга кўра, хислатлар ифодаланади. Шу сабабли психологияда энг асосий хислатларни универсал хислатлар деб номланади.

Бундай хислатлар психологияда «темперамент хоссалари» сифатида фаолиятнинг умумий динамик тузилишини ифодаловчи функционал тушунчалар ҳисобланади (Мерлин В.С.1975) ёки «асаб тизими хусусиятлари субстонционал тушунчаси (Б.М.Теплов, 1961, Небилицин 1966).

Ижтимоий, касбий тараққиётнинг даражасига кўра улар характер хислатлари тарзида баҳоланади (Н.Д.Левитов, 1960. Б.Г.Ананьев).

Психик бошқарувнинг уч даражаси:

-органик

-индивидлик

-шахслилик (В.В.Столин, 1983).

Қиёфа инсон хулқ-атворининг интеграл диспозицияда органик, ижтимоий меъёрий ва шахслилик ҳаракат тизими остида мужассамлашган ҳолати сифатида қаралади.

1. Конституционал-организм хоссаларини шартловчи ва максимал кенг вазиятлар учун чекланган.
2. Индивидлик-ижтимоий меъёрий вазиятларга маълум нисбийлик берувчи ҳаётий фаолият тажрибасини шартлайди.
3. Шахслилик-ўзининг хулқ-атворини лойиҳалаш ва таҳлиллаш асосида ички муҳитини шартлайди.

Конституционал диспозицияда ўрганиш муаммоси темпераментга қаратилган бўлиб, бу борадаги ишларни В.С.Мерлин “Темперамент назарияларидан очерклар” китобида “Темперамент белгилари тўғрисида турли муаллифлар хилма хил қарашларга эга эканлигини қайд этиб ўтди.

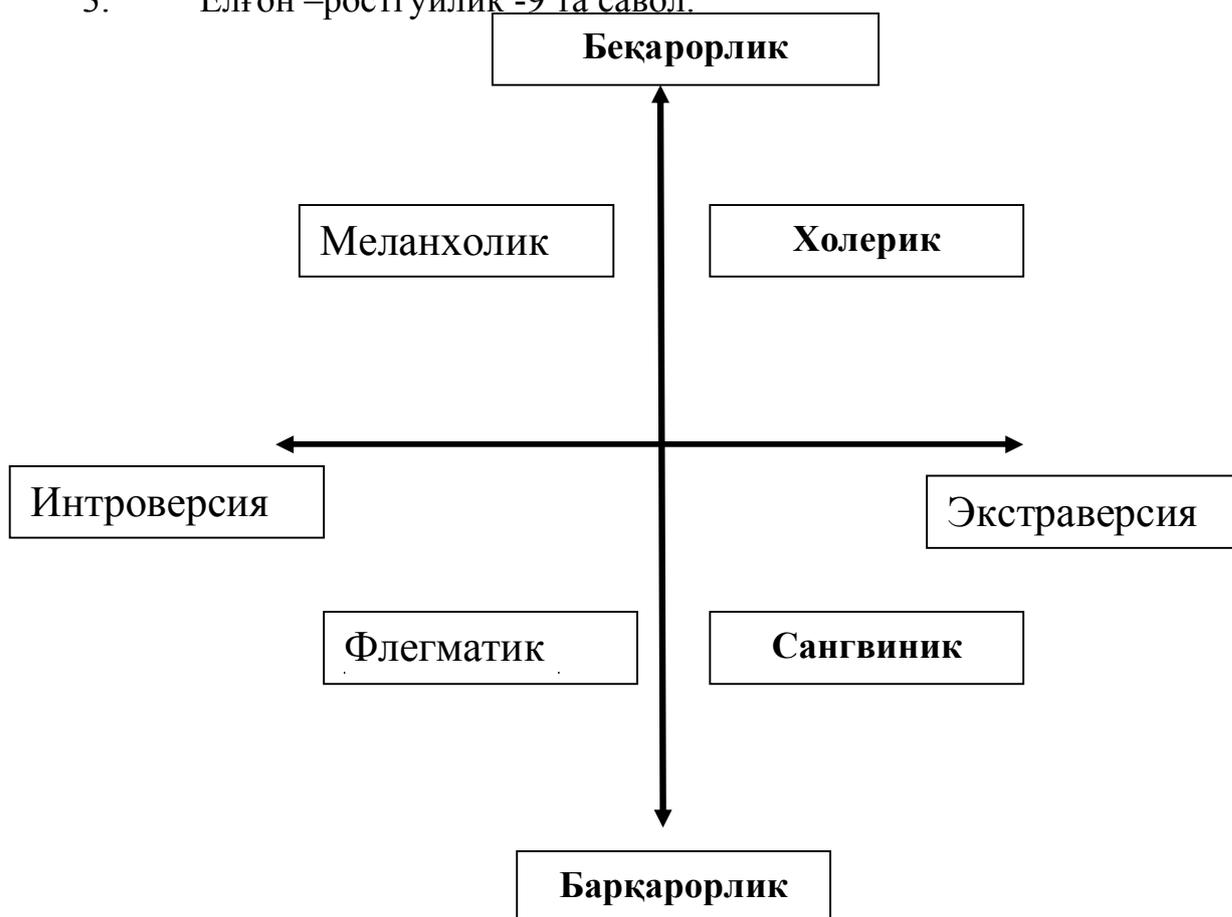
А.Бэн (1886) Темпераментга кераксиз, ўрганишга ҳожат қолмаган муаммо сифатида қаради. А.Ф Лазурский ҳам А.Бэннинг фикрларини тасдиқлади ва темперамент ҳақидаги таълимот ўз даврини яшаб бўлди, деган Дифференциал психофизиологияда бу борада анчагина ишлар қилинган бўлиб, янгиликларга асос солинди. Натижада кенг татбиқ этишга яроқли психодиагностик методикалар пайдо бўлди.

Стреляунинг (Поляк психологи) «Темпераментни ўрганиш тест-саволномаси» психофизиологик концепцияга асосланади (Павлов-Теплов). Тест-сўровнома 134 саволдан иборат бўлиб, биринчи шкалада 45, иккинчи шкалада 44 ва учинчи шкалада 45 та савол мавжуд

Г.Ю.Айзенк И.П.Павлов ва К.Г.Юнг қарашларини бирлаштириб, индивидуалликнинг икки асосий параметрини кўрсатишга муваффақ бўлди: «экстраверсия-интроверсия», «нейротизм-эмоционал барқарорлик».

Ушбу сўровнома 57 саволдан иборат бўлиб, унда:

1. Экстраверсия-интроверсия-24 та савол.
2. Нейротизм-барқарорлик –24 та савол.
3. Ёлғон –ростгўйлик -9 та савол.



Замонавий психодиагностикада темпераментни ўрганиш борасида изланишлар ҳам ижтимоий, ҳам конструктив диспозицияларни қамраб

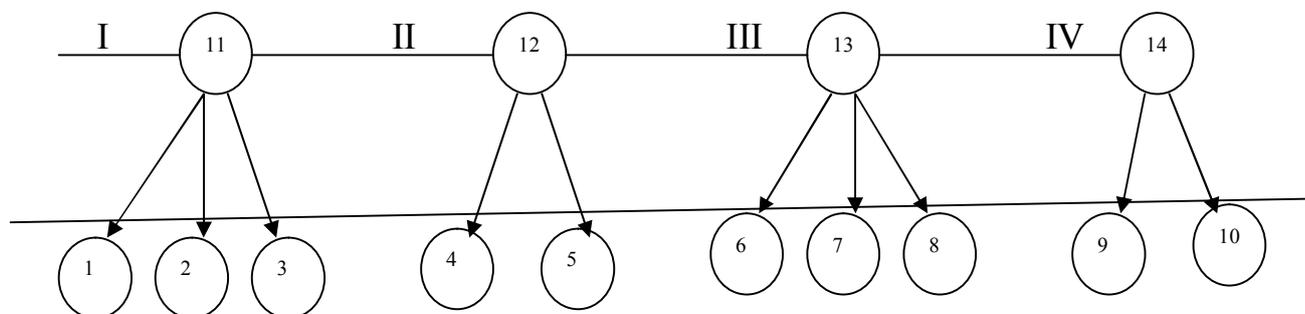
олишга ҳаракат қилинган. Бу борада Б.М.Русалов «Темперамент структурасини ўрганиш» тестини тақдим этган. Ушбу тест таркибида 9 та шкала мавжуд: 1) эрг; 2) социал эрг; 3) темп; 4) социал темп; 5)пластиклик; 6) социал пластиклик; 7)эмоционаллик; 8) социал эмоционаллик ва 9) назорат шкаласи

1). Психодиагностик тадқиқотларда шахс тўғрисида етарлича ва объектив маълумотлар олишга эришиш учун қилинадиган уринишлар, ўзбек мутахассисларини психологик амалиётда маълум ўринга эга бўлган методикаларни модификация қилишга ундамоқда. Чунки, ишончли методикалар ўзининг етарлича концептуал асосига эгаллиги билан бирга шахсни ўрганишга мўлжалланган бошқа психодиагностик методикаларни тўлдирishi ва уларни мазмунан бойитиши лозим бўлади. Қуйида сўз борадиган методика жаҳон психологиясида етакчи ўрин эгаллаган (ММРІ, 16-факторли шахс сўрономаси, экстраверсия-интроверсия ва нейротизмни аниқлаш) шахс тестларини модификациялаш асосида рус олимлари (Л.Т.Ямпольский ва Мельниковлар) янги кўринишдаги «Психодиагностик тест» ишлаб чиқдилар. Ушбу тест юқорида санаб ўтилган тестларнинг барчасидаги мавжуд жиҳатларни мужассамлаштирган бўлиб, уларнинг амалга ошириш лозим бўлган шахс хусусиятларини ёритишга ёрдам беради. Чунки бизнинг муҳитимизда ММРІнинг 566 саволли варианты бўйича модификация мавжуд эмас, Р.Б.Кеттелнинг 16-факторли шахс сўровномасининг 100 та саволли варианты маҳаллий шароитимизда қўлланилиб келинмоқда, унинг 187 та саволли варианты учун ҳали психометрик талабларга жавоб берувчи версияси мавжуд эмас. Бугунги кунда Г.Ю.Айзенкнинг “Экстро-интроверсия ва нейротизмни аниқлаш” методикасининг айрим вариантларидан психологик тадқиқотларда фойдаланилади.

Психодиагностик тест таркибидаги саволлар 14 та шкалага мужассамлаштирилган бўлиб, улардан 10 таси қуйи шкала ва 4 таси юқори шкала ҳисобланади. Қуйи шкала таркибига невротизм (1) (**невротизм**-шахснинг эмоционал беқарорлиги, безовталаниши, ўзига паст назар билан қараши, вегетатив бузилишларини тавсифловчи ҳолатдир.), психотизм (2) (**психотизм шкаласи** эса шахснинг хулқ-атворида мутаносиблигини текширишга қаратилган.), депрессия (3) (**депрессия** шахсдаги салбий эмоционал фонни, мотивациясидаги ўзгаришларни, когнитив (билиш) тасавурлари ва хулқидаги умумий пассивликни ифодалайди.), виждонлилик (4) (**виждонлилик шкаласи** шахсни ижтимоий норма ва этика талабларига ҳурматини, ўзини -ўзи назорат қилиши, виждони ва умуминсоний қадриятларга муносабатини белгилади), турғунлик (5) (**турғунлашув шкаласи**да шахс хулқ-атворининг вазминлашганлиги ва ижтимоийлашганлиги мужассамлашган), умумий фаоллик (6) (**умумий фаоллик** шкаласи шахснинг кучи, қуввати ва умумий фаоллик даражасини ўлчовчидир), тобелик(7) (**журъатсизлик, уятчанлик шкаласи** бу журъатсизлик, кучсизлик ва шахслараро муносабатдаги чекланганликни

характерлайди), муомалага киришимлилик (8) (*мулоқотмандлик шкаласи* шахснинг мулоқот жадаллиги ва кўламини белгилайди), эстетик таъсирчанлик (9) (эстетик таъсирчанлик эса шахснинг эстетик ва бадиий кадр-қимматларга сезгирлигини аниқлайди) ва назокатлиликлар (10) (*назокатлиликлда* шахснинг маданият ва жамият кўрсатмаларига назокатлиликл билан ёндашиши ўз ифодасини топади) киради. Юқори шкалани эса психик беқарорлик (11) (психик беқарорлик шкаласи шахсдаги невротизм, психотизм, депрессияни мужассамлаштирб, психик беқарорликни умумий тарзда баҳолашга ёрдам беради), асоциаллик (12) (*асоциаллик* ёрдамида шахснинг ижтимоий кўникиши баҳоланади), интроверсия (13) (*интроверсия шахснинг* ижтимоий муносабатларга боғланишини) ва сензитивлик (14) (*сензитивлик* эса шахснинг эмоционал кечинмалардаги нозик томонларни тафсилотини аниқлашга мўлжалланган) ташкил этган.

Агар уларнинг схематик кўринишини келтириб ўтадиган бўлсак қуйидаги кўринишни олади:



Юқори шкаланинг ташкил этувчилар ўз таркибига қуйи шкаланинг бир қатор шкалаларини ўзида қамраб олади. Психологик тестларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларда назорат шкаласи, яъни текширилувчиларнинг жавобларини объективлигини баҳолаш характериға эгалигидир. Мазкур психодиагностик тестнинг назорат шкаласини юқори шкала бажаради. Агар қуйи шкала натижалари билан юқори шкала натижалари орасида мутаносиблик бўлмаса натижаларнинг ҳаққонийлиги пастлигидан далолат беради.

Режа:

1. Шахслар муносабат психодиагностикасининг предмети ва объектлари.
2. Шахслараро муносабатни ижтимоий-психологик жиҳатдан ўрганиш.
3. Шахслар муносабат психодиагностикаси методикалари.

Шахслараро муносабат муаммоси умумий психология, педагогик психология, ёш психологияси ва ижтимоий психология каби психологик тадқиқотларда турли нуқтаи назардан ўрганилганлиги жуда кўп тадқиқот предмети ва объектларини таҳлил этиш жараёнида кузатилади. Бу борада Америкалик олим Э.Берннинг трансакт таҳлилига оид концепциясининг марказий тушунчаларини ёдга олиш лозимдир. Шахслараро муносабатнинг бир неча алоқа йўллари, яъни вояга етган киши-вояга етган киши (В-В), ота-она-ота-она (О-О), бола (фарзанд) – бола (фарзанд) муносабатларининг ўзига хос тавсифи берилган. Уларнинг ўзаро боғланишлари, яъни Ота-она – фарзанд (О-О –Ф) муносабат тизими билан боғлиқ. Чунки трансакт муносабат тизимига кўра, боланинг ижтимоийлашувида ота-она тарбиясининг ўрни муҳимлиги ва бу тарбия таъсири сақланиб қолиши таъкидланади. Трансакт муносабат тизимига кўра, ҳар бир шахс “Мен”ида бир қатор ҳолатлар бўлиб, улар ота-онаси “Мен”идаги ҳолатларни такрорланиши экан. Шу сабабли ҳам оила муҳитидаги тарбияда ота-она томонидан ўтказиладиган таъсирларнинг муҳимлиги фарзанд хулқ-атвори, тасаввурида шаклланиши лозим бўлган ижтимоий тимсолларга ўз таъсирини ўтказди.

Шахслараро муносабатни ижтимоий-психологик жиҳатдан ўрганишда уни катта социал гуруҳдан (миллат, ишлаб чиқариш жамоаси) бошлаб, интим, диада муносабатлари (эр-хотин, ота-она-фарзанд ва бошқалар)дан иборат кенг тадқиқот майдонига эга. Шу сабабли ҳам ушбу доирадаги муаммоларни ўрганишда психологияда конкрет методикалар мавжуд. Шахслараро муносабатни психодиагностикасига доир методикалар тизимига эътибор қаратадиган бўлсак, уларга ҳар хил асослар бўйича ёндашиш мумкин:

-тадқиқот объектига кўра (гуруҳлар орасидаги муносабат, гуруҳ ичидаги жараёнларни ўрганиш, диада муносабатлари ва бошқалар);

-тадқиқот ҳал этиши лозим бўлган вазифаларига кўра (гуруҳдаги жипсликни, ҳамкорликни ва бошқаларни ўрганишга қаратилган);

-тадқиқот методикаларининг тузилиш хусусиятига кўра (саволнома, проектив методика, социометрия ва бошқалар);

-шахслараро муносабат диагностикасини ўрганишни ҳисобга олганда (субъектив муносабатларни ўрганиш методикаси, муносабат иштирокчисининг шахслилик хусусиятларини ўрганиш методикаси, шахслараро муносабатдаги субъектив хусусиятларни ўрганиш методикаларидан иборат).

Тадқиқотимиз мақсад ва вазифасидан келиб чиқиб, муаммони амалий жиҳатларини ўрганишга қўл келувчи методикларни саралашга ҳаракат қилиб, бир қатор шахслараро муносабатларни ўрганиш методикаларининг мазмун ва моҳиятини таҳлил этиш имкониятига эга бўлдик.

Тадқиқот муаммосига кўра шахслараро муносабатни амалий ўрганиш методикалари инсон ҳаётининг турли жабаҳаларини қамраб олганлиги ва ҳар хил психологик детерминантлар таъсирида бўлиши билан бир-биридан фарқ қилади. Шу сабабли ҳам аниқ методикалар ўзининг тадқиқот чегарасига эга. Агар ундан фойдаланиш зарурати туғиладиган бўлса, методика билан боғлиқ “девалидизация” тадбирини амалга ошириш лозим. Бир-бирини яхши биладиган гуруҳида социометрияни ўтказиш анча қўл келиши психодиагностика амалиётида ўз исботини топган усул ва ҳаттоки, унинг бугунги кунда 4000 минга яқин модификацияси амалиётда қўлланилаётганлиги қайд этилади. Аммо бу методикани турли хил шахслараро муносабатни билиш даражасида татбиқ этиш қийинчилик туғдиради. Аммо социометрия оилавий муносабатларни тадқиқ этишдан кўра, ўқувчилар, спортчилар ва ишлаб чиқариш жамоаларидаги маълум муносабат хусусиятларини, гуруҳнинг жипслиги, гуруҳдаги мулоқотга мойиллик ва гуруҳ аъзоларининг ижтимоий мавқеини баҳолашда қўлланилгани мақбул.

Яна бир ҳолатни айтиб ўтиш лозимки, шахслараро муносабатни амалий ўрганиш методикаларида гуруҳдаги мотивациянинг шаклланганлик даражасини аниқлаш ва психокоррекция мақсадларида фойдаланиш имконияти борлиги билан ажралиб туради. Юқорида шахслараро муносабатни амалий ўрганиш воситаларини таҳлилига кўра, баён этилган методикаларнинг хусусиятдан келиб чиқиб, маълумотларга мурожаат қиладиган бўлсак, Дж. Моренонинг социометрик тести шахслараро муносабатни субъектив танлаши асосида диагностика қилишга мўлжалланган. Маълум гуруҳдаги шахсларнинг бир-бирини ўзаро танлашига таяниши (иш, дам олиш ва бошқалар) асосида, собиқ совет психологиясида ушбу методика билан боғлиқ етарлича тадқиқотлар олиб борилган. Социометриянинг бугунги кунда татбиқ этилаётган янги модификациялари мавжудки, улардан бири аутосоциометрия методикаси деб, номланади (Данилин К.Е.). Бу модификацияда шахслараро муносабат респондентларнинг ўзлари томонидан инсонларнинг бир-бирига ва ўзига муносабатини аниқланиши кўзда тутилган. Ушбу методиканинг Коломинский Я.Л. томонидан болаларга мўлжаллаб модификация қилинган варианты ҳам мавжуд бўлиб, унинг ёрдамида болалар гуруҳи аъзоларининг бир-бирига муносабати, социал статуси, социал установаки, ўзаро муносабат жараёнидаги кечинмалари ва уларнинг ўзаро бир –бирларини тушуниш даражасини ўрганишга эришиш мумкин. Аммо юқоридаги методикаларнинг алоҳида камчилиги сифатида қараладиган бир томони мавжуд, дейиш мумкин. Уларнинг кўпчилигида шахслараро муносабатда субъектив баҳолаш етакчи ўрига чиқиб қолмоқда.

Ўз ўрнида олдин таҳлил этилган ҳолатлардан фарқли ўлароқ, инобатга олинган иккинчи гуруҳ методикалари шахслараро муносабатни четдан баҳолаш методикаси ҳисобланади. Лекин бугунги психологик тадқиқотларда ҳамда психодиагностикада бу борада ҳали етарлича тажриба мавжуд эмас. Ҳар ҳолда улар инсонларнинг проксемик хулқ-атвори қонуниятларига асосланган, энг аҳамиятга эга бўлган методикалардир. Проксемика инсоннинг психологик зонаси ҳақидаги тадқиқот соҳаси ҳисобланади. “Проксемика” тушунчаси америкалик антрополог Эдуард Т. Холл томонидан фанга олиб кирилган. Инсонинг фазовий майдони 4 зонага бўлинган: интим, шахсий, социал ва ижтимоий. Бу тоифа тадқиқот методикаларининг ўзига хослиги субъектларнинг нотаниш ёки бошқа гуруҳдаги кишилар билан муносабати шароитида ўзини тутиши ва бошқариши ҳисобга олиниб баҳоланади. Бунда уларнинг муносабат масофаси инобатга олинади.

Бугунги кун психологик амалиётда тадқиқотлар “шахс майдони” феноменига кўра ўрганиш воситаси, уч категорияга таяниб ажратилади:

1. Реал вазиятларни кузатиш техникаси;
2. Реал вазиятни моделлаштириш техникаси;
3. Проектив воситалар. (А.А.Бодалев).

Аммо олиб бораётган тадқиқотда фаолият техникалари оиладаги шахслараро муносабат алоҳида вазиятларни ташкил этиш, оилавий муносабатларни ўрганишда анча мураккаблик туғдириши табиий.

Амалиётда шахслараро муносабатлар ҳақида ишончли маълумотлар олишда кузатиш методикаси анча ишончли эканлиги кўп бора таъкидланади.

Собиқ совет психологияси ва мамлакатимиз психологиясида проксемик характердаги тадқиқотларга доир методикаларни жуда кам учратамиз. Аммо хорижий психологияда икки кишининг проксемик хулқ-атвори кузатувчилар томонидан тадқиқ этилганлиги (Cronje E, Moller A.), худди шунингдек, тадқиқот гуруҳ аъзоларининг проксемик хатти-ҳаракатларини видеоплёнкага ёзиб олиш ва сўнгра иштирокчиларнинг хатти-ҳаракатлари муҳокама қилиниш орқали ўрганилади (Peterson K., Draper D, Roscol).

Дж. Кютнинг шахслараро муносабатни символли моделлаштириш методикасида респондентларга ҳар хил масофада жойлашган стол ва стуллар, фотографиялар мажмуаси тақдим этилади. Респондентларга улардан энг комфорт жойлашганини танлаш таклиф қилинади. Ушбу методиканинг бошқа варианты эса, респондентлардан анча фоллик талаб этадики, уларнинг ўзлари вазиятларни тузиб чиқишлари лозим бўлади. Вазиятларни яратишда одамлар ва ўйинчоқлар ҳамда бошқа объектлардан фойдаланилади. Бу ерда символлар, объектларнинг жойлашув, масофасига қараб муаллиф инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тўғрисида хулосага келади.

Бу борада яна бир қатор методикалар мавжудки, уларда кузатиш ва талқин этишнинг эксперт баҳолаш усули, ситуацияли тест (Р.Бейлс), ота-она-бола интеракциялари (Mash E, Terdo L), ҳамкорлик, лидерлик, рақобат ва кооперацияни диада кўринишда ўрганиш учун махсус тўпламларни тахлаш ўйини (М. Дойч ва Р.Краус), диада шаклидаги ўзаро таъсирлашувни ўрганиш

учун “Туткун диеллиммаси” ўйини орқали, кооператив ва рақобат хулқларга хос танлангани бажариш таклиф этилади ва баҳоланади (M.Kelley).

Бундан ташқари шахслараро муносабатга таъсир этувчи индивидуал хусусиятларни диагностикаси доирасида ҳам бир қатор методикалар психологик амалиётда қўлланиб келинаётганлиги сир эмас. Булар шахсни психологик ўрганиш Калифорния сўровномаси ва Т.Лири методикасидир.

Америкалик психолог Дж. Гоух томонидан тақдим этилган шахсни психологик ўрганиш Калифорния сўровномасининг мақсади-маълум вазиятларга одамлар қандай қарайдилар ва бу ҳақида нима дейишлари орқали, шахсининг социал психологик характеристикаси ёритилади. Сўровнома 480 та саволдан иборат бўлиб, 18 та шкалани стандарт меъёрга эга. Сўровнома шкаллари таҳлил этиш вақтида тўрт гуруҳга бирлаштирилиб интерпретация қилинади. Дастлабки 6 шкала биринчи гуруҳга кириб, уларда шахслараро муносабатдаги мувозанатлашганлик, ўзига ишонч ва адекватликни баҳолашга қаратилган.

Иккинчи гуруҳ шкаллари шахсининг етуклиги ва ижтимоийлашувини, унинг масъулияти ва шахслараро қадриятларини ёритишга қаратилган бўлиб, бу гуруҳда ҳам 6 та шкала мавжуд. Учинчи гуруҳдаги шкалалар инсоннинг эришганлик ва камолоти, унинг интеллектуал имкониятларини баҳолайди, Унда комформлик, мустақиллик ва интеллектуал самарадорлик шкаллари мужассамлашган. Тўртинчи гуруҳга психологик хусусиятга эгалик, эгилувчанлик ва назокатлиликдан иборат учта шкала ўрин олган бўлиб, омадлилик туйғуси, яхши таассурот ва одатликка хосликни баҳолайди.

Кейинги тест батареяси Т.Лирига тааллуқли бўлиб, унда:

октантлар қуйидаги психологик тенденцияларни характерлайди

I. Лидерликка мойиллик, ҳукмронлик, зулмкор.

II. Ўзига ишонч- ўзини яхши кўриш.

III. Талабчанлик.

IV. Ишончсизлик (скептизм)- қайсар-салбийлик (негативизм)

V. Ён беришлик-беозор-пассив бўйсунувчанлик.

VI. Ишонувчанлик-итоаткорлик-тобелик.

VII. Қўнгилчанлик-мустақил эмас, ҳаддан ташқари ён берувчи

VIII. Раҳмдиллик-беғаразлик-фидокорлик.

Шунингдек, шахслараро муносабатни ўрганишга доир проектив методикаларнинг аҳамияти катта эканлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқ, чунки оилавий муносабатлардаги бузилишларни диагностикасини ўрганишда Роршашнинг ҳамкорлик тести, бола шахсини ўрганишда қўлланиладиган “Оила расми” методикаси, муносабатларни ўрганиш ранг тести, (В.Н. Мясисчевнинг муносабат концепцияси методикаси ва Б.Г.Ананьевнинг психик тузилмаларнинг тимсолли табиати ғояси А.Н.Леотьевнинг шахсининг мазмунга эгалик ҳақидаги тасаввурлари асос қилиб олинган). Методикани яратишда М.Люшернинг саккиз рангли тестидаги ранглар тўпламидан фойдаланилган

Ю.Я. Рижонкиннинг коммуникатив дистанция (масофа)ни аниқлаш методикаси (КДАМ) эса, турли хил гуруҳлардаги шахслараро муносабат

оралиқларини ўрганиш имконини беради. Методика фойдаланиш учун анча қулай ва содда бўлиб, текширилувчилар учун ортиқча муаммо туғдирмайди. Бу воқеликни унинг умумий тавсифидан пайқаш мумкин. Методика мулоқотдошларни маълумот айрибошлаш жараёнида бир-бирига ўзаро таъсирлашуви, мазкур жараёндаги оралиққа аниқлик киритади. Бунинг учун муомала иштирокчилари бир-бирига қанчалик яқин ёки узоқ туриши ҳамда ўртадаги коммуникативлик (коммуникатор ва реципиент) ролини аниқлашда бир қатор топшириқларни бажаришлари лозим.

Шахслараро муносабат психодиагностикасидаги методикалар хилма хил ва кўплиги билан бошқа йўналишдаги тестлардан ажралиб туради.

9-МАВЗУ. ПРОЕКТИВ МЕТОДИКАЛАР

Режа:

1. Проектив психология тарихи.
2. Хорижий психологияда проектив методикаларни қўлланилиши.
3. Проектив методикаларнинг классификацияси

Проектив психология ярим асрлик тарихга эга бўлса-да, ундан олдин ҳам баъзи олимлар инсон проекциялари масаласига тўхталиб ўтганлар. Уларнинг қарашлари проектив психология ҳақидаги классик назариялар ҳисобланади. Проектив тестлар масаласига тухталишдан олдин, проекция тушунчаси мазмунига эътибор бериш лозим. Проекция тушунчаси дастлаб, З.Фрейд томонидан шахсларнинг онгли ва онгсизлик тарзда кўчирилган шахсий хусусиятлари, ташки объектларга нисбатан муносабатини ифодалаш учун қўлланилган. Проекция латинча «projectio» сўзидан олинган бўлиб, олдинга ирғитиш, ташлаш маъносини билдиради. Проекция баъзида инсоннинг мен механизми билан, ички ҳимоя куч сифатида намоён бўлишини Фрейд таъкидлайди. Проекция сублимация, рационализация, фориғланиш каби тушунчаларни ҳам қамраб олади. Г.С. Фримен инсондаги проекцияларни шундай изоҳлайди.

1. Онгсизлик ҳолати, яъни инсоннинг бу ҳолатда бошқа кишиларнинг ғоя, қараш, истак, эмоция ёки характер хислатларини ўзига олиши сифатида.
2. Ўз шахсий эҳтиёжларини бошқаларга кўчириш сифатида .
3. Қандайдир тажрибага асосланган нотўғри хулоса чиқариш сифатида қарайди.

Бундан ташқари баъзи олимлар айнан проекция сузини куйидагича ифодалади. Проекция - воқеликни, инсонларни, намоён қилинган стимулларни идрок этиш муайян даражада шахснинг психик ҳолати, эҳтиёжлари, хусусиятларига мос равишда тафсифлаш тенденцияси мавжуд. Проекция–англанмаган психологик механизм саналади, яъни проекция элементлари онгсиз тарзда идрок қилинади. Бу ҳолат клиник тадқиқотлар, психотерапевтик изланишларда ҳам яққол кўзга ташланган. Чунки проектив тестларга берилган дастлабки таърифлар клиник нуқтаи назардан берилган. Проекция сўзли ассоциациялар, тугалланмаган сўзлар, расм ва доғлар, текширилувчилар чизган расмлар, турли кўзгатувчи стимуллардан иборат. Лекин проектив методикалар илдизи 1904-1905 йилда К. Густав Юнг томонидан яратилган сўзли ассоциациялар тестига бориб тақалади. Бу методикани яратиш билан Юнг шахснинг онгсизлик ҳолатларидаги кечинмаларини ассоциатив диагностика қилиш мумкинлигини кўрсатиб берди. Кейинчалик ассоциатив тестнинг турли вариантлари айбдорлик ҳиссини аниқлашда (ёлғон детектори) М.Вейртгаймер ва А.Р.Лурия томонидан нормани патологиядан ажратиш ва бошқа вазиятлар учун қўлланилган. Проектив тестлар қаторидаги тугалланмаган ҳикоя ёки гап тести ҳам Юнгнинг ассоциатив тестидан келиб чиққан, деб ҳисобланади. Бундан ташқари Европанинг классик психология мактаби вакиллари Френк, Г.Роршах, Г. Мюррей каби олимларнинг ҳиссаси проектив тестларнинг

келиб чиқишига кенг аҳамият касб этади. Юқорида айтилгандек, дастлабки проектив тестлар клиник характерда тадбиқ этилган. Проектив психодиагностиканинг юзага келиши Г. Роршахнинг 1921 йилда Германиянинг Берн шаҳрида чоп этилган «Психодиагностика» асари билан боғланади. Ўзи рассом бўлишига қарамай Роршах санъат ва рассомчилик тарихига жуда қизиққан. Унга маълум бўлишича, буюк рассом Леонардо Да Винчи ўз хаёлини осмондаги булутлар, улардаги турли шаклларни узок вақт давомида кузатиш ва уларни таҳлил қилиш орқали машқ қилдирган. Бу хусусият яъни атрофимиздаги «предметли дунёни жонлантириш» барчага, айниқса, рассомлар ва ёш болаларга хос бўлган хусусиятдир, деб қаралди. Г. Роршах талқинига кўра, сиёҳ доғлари, яъни кўришга юналтирилган сиёҳ доғлари мотор (ҳаракат) фантазияларини жонлантиради. Роршахдан аввал сиёҳ доғлари билан бошқа олимлар асосан Россияда Ф.Е. Рибоков, Францияда А.Бине ва Валлон Анрилар тадқиқот олиб борганлар. Бирок Роршах биринчи бўлиб фантазия образларини шахснинг сифат ва хислатлари билан алоқасини исботлаб берди. Роршахнинг тадқиқотлар ғояси бугунги кунда икки йирик йуналишларда АҚШ (Beek Klopfer, Davidson Raporot) ва Европада (Bohm, Doosli-Listeri) ўрганилмоқда. Россияда Роршах тестини ўрганишга уринишлар XX-асрнинг 20-30 йилларига тўғри келиб, у асосан шахснинг аномал хусусиятларини аниқлаш, невроз ва психопатиялар диагностикасида, шунингдек, эпилепсия (тутқаноклик) касаллигини тадқиқ қилишда фойдаланилган. Шунингдек, 1935-1939 йилларда кўпгина проектив тестлар яратилиб психотерапияда кенг қўлланилган. Бунда турли хил касалликлар ва трамваларнинг шахс психикасига таъсири, касаллик ва соғломлик ўртасидаги аломатлар ўрганилган. Шулар қаторида 1935-йилларда журналларда чоп этилган тематик апперцепция тести (ТАТ)ни киритиш мумкин. Бу тест келиб чиқишига кўра фантазияни экспериментал ўрганиш методикаси сифатида юзага келди. Унинг муаллифи Г.Мюррей ҳисобланиб, Роршах тести сингари келиб чиқиш тарихи мавжуд. Бунда шундай масала юзага келдики, педагог ва психиатрларга текширувчилар учун махсус танлаб олинган сюжетли расмлар асосида тузилган ҳикояга қараб, инсоннинг кизиқишлари, майллари ҳақида хулоса чиқариш мумкинлиги олдиндан маълум бўлиб, баъзида эса психиканинг касаллик ҳолатини ҳам аниқлаш имкони мавжуд эди. Бир қарашда ТАТ фикри Роршах ғоясига қараганда анча содда ва аниқ кўринар, бироқ, бунда муаллиф қаҳрамонлари тақдири ва расмлари тўғрида-тўғри акс этади-ю, баъзилари карама –қарши маъно акс этиши, муаммо туғдиради. Ўтган асрнинг буюк эртакшунослари ёзган эртаклари мазмуни ҳам проектив характерли ҳисобланган. Бу эса болаларнинг турли хил психологик хусусият ва ҳолатларини ўрганишда қўл келган. Францияда Ш.Перро, Германияда ака-ука Гримлар жуда кўп проектив характерли эртаклар яратган. Бунга мисол қилиб «Кизил шапкача», «Ухлаб ётган паризод», «Доно киз», «Бўри билан эчки», «Қор маликаси», каби эртакларни келтириш мумкин. Айнан, ушбу эртаклар ҳам проектив тестларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган, деган маълумотлар мавжуд. Бундан фарқли равишда проектив тестлар масаласи ва проекция тушунчаси

психологиянинг бир қанча соҳаларида баҳсбоб бўлган. Шу жумладан, экспериментал психология, аналитик психология, холистетик психологияда кенг тадқиқ қилинган. Аналитик психологияда айнан эртакли проектив тестлар орқали болаларнинг онгсизлик ҳолатларини тадқиқ этиш кенг йўлга кўйилган. Бугунги кунда бу эртакли терапия номи билан ғарбда машхур саналади. Умуман олганда проектив тестлар масаласи баҳсбоб масалага айланиб, у олимлар ўртасида турлича фикрлар ва қарашларни келтириб чиқарди. З.Фрейд фикрига кўра, проектив тестлар мазмунан онгсизликни ифодалайди шу билан бирга инстинктив характер касб этади. Холистетик психология вакиллари проекция масаласига бошқача назар билан қараб, у инсоннинг субъектив ёки ички дунёси билан боғлиқлигини таъкидлайди. Бу эса инсондаги структурали яширин мақсадлар борлигини ифодалайди. Айнан шу ҳолат барча кишиларда «шахсий дунё» деб аталади. Буларга қарши равишда экспериментал психология вакиллари проекция ва проектив тестлар масаласига ўзгача қараган. Бунга кўра проекция тушунчаси назорат ва билиш усули, идрокли жараён билан характерланади: атрибутив проекция, классик проекция, артистик проекция, рационал «аклий» проекция, муносабатли проекция ва симилятив проекция.

Атрибутив ва классик проекциялар инсон характерида ўзини англаш билан вужудга келиб, ундан бошлаб қарама-қарши орттирилиши таъкидланади. Артистик проекциялар идрокнинг детерменантлиги ва актуал эҳтиёжлар пайдо бўлиши ва қондирилиши билан боғлиқлиги кўрсатилади. Бу фалсафий оқим бўлган Аутизм қарашларини ҳам ўз ичига олади. Рационал проекциялар эса инсон характери, хулқ -атвори ва ақл-заковатини мазмунини белгилайди. Ва бу Д.Холмснинг проекция тушунчаси классификациясига берган таҳлилида кенг ўрин олган.

Проектив психологиянинг келиб чиқишига В.Вунд, Ф.Гальтонларнинг тадқиқотлари ҳам қатга аҳамият касб этади. Улар Вюрцбург психологиясида дастлабки экспериментал тадқиқотни ўтказганлар. Тадқиқот «Ассоциатив сўзлар» методикаси деб олиб борилган. Бунда шахслардаги характер хусусиятлари ўрганилди. Лекин, кўплаб олимлар фикрича, дастлаб проектив тестларни К.Г.Юнг ишлатганлиги таъкидланади. Юнг эркин ассоциациялар тести орқали барча проектив тестлар характерини очиб берди. Яъни бу шахсни диагностика қилишни комплекс усули, деб ҳам тан олинди. 1910-йилларда тадқиқотчилар Г.Кент, К.Г.Юнг, А.Розановалар АҚШда шахсларни фавкулудда ҳолатларда ўрганадиган стимулли тестлар яратишга киришди. Бунда юз кишидан натижалар олиниб, улардаги индивидуаллик хусусияти ўрганилди. Бу методика гарчи клиник характерли бўлсада, кейинчалик бошқа олимларнинг ҳам назарини торта бошлади. 1946-йилда Рапопорт К.Г.Юнг тадқиқотларидан келиб чиқиб 60 та стимулли сўзлардан иборат методикани яратди. Методика асосида психоаналитик назария ётиб, шахслардаги ичк низоларни, фаолиятдаги ментал бузилишларни ўрганади. Баъзи олимлар эса З.Фрейд нинг 1909-йилда босилиб чиққан монографияси «психоанализ асослари»да проектив тестларнинг дастлабки назарий асослари ётишини таъкидлайдилар. 19 аср охирида ва 20 асрнинг 30-40-йилларида проектив

тестлар ва уларнинг турли йўналишдаги мактаблари пайдо бўлди 1921-йилда Г.Роршах амалга оширган иш проектив методикаларни эмпирик тадқиқ қилишнинг янги талқини, деб ном олди. Бундан ташқари проектив тестлар ривожини 1920-йиллардан сўнг жадал ўсиб борди. 1939-йилга келиб Френк фанга ҳақиқий проектив методика тушунчасини киритди. Шундан кейин проектив методикалар турли хил вазиятларда ва соҳаларда кенг қўлланила бошлади. Масалан, тадқиқотчи Г.Мюррей, Юнг ва Роршах ишларидан келиб чиқиб вояга етмаган жиноятчиларнинг сирларини очишда қўл келадиган проектив тест, яъни ТАТ(тематик апперцепция) ни суд- психологик экспертизасида кенг қўллаган. Бу метод Гарвард психологик клиникасида ҳам кенг йўлга қўйилган. Бунда синалувчиларнинг ошқор этишни хоҳламайдиган ёки яшириб келаётган хотиралари, ғоялари, кечинмалари очиб берилган .

Хорижий психологияда кенг қўлланилган проектив методика бу Люшернинг «Ранг тести» бўлиб, у шахслардаги конфликт, агрессивлик, шахслараро муносабатдаги келишмовчиликлар, шу билан бирга инсонларнинг рангларга муносабатини аниқлашга кенг имкон берган. Бундан ташқари ушбу тест соғломлик ва касаллик ўртасидаги тафовутларни аниқлашда ҳам қулай методика ҳисобланган. Люшер фикрича, инсон проекцияларини ранглар билан ҳам ёрқин билиш мумкин. Чунки ҳар бир киши ўзи ёқтирган ва ёқтирмаган ранглари билан ўз хусусиятини белгилайди, деб таъкидлади. Кейинчалик проектив тестларнинг новербал вариантлари кенг тарқала бошлади. Шулар жумласида геометрик фигуралар тести ,уз рамини чизиш ,манзаралар курсатмаси ,орқали инсонларнинг хиссий олами ,ижодий қобилиятлари ҳақида маълумот олинган. Тест талабига кўра, объектив мазмун касб этган. Чунки берилган йўриқномалар бу ҳолатни таъминлашга хизмат қилган. Бугунги кунга келиб проектив тестларнинг янги модификациялари психолог олимлар томонидан кўплаб яратилмоқда .

10-МАВЗУ. ПРОЕКТИВ МЕТОДИКАЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Режа:

- 1.Проектив методикаларни классификациялашнинг аҳамияти.
2. Текширувчилар ва ситуатив омиллар.
3. Шахс диагностикасида проектив методикалардан фойдаланиш

Биз мавзумизда проектив методикаларнинг классификацияси хусусида тўхталиб ўтамиз. Проектив методикаларни татбиқ этиш жараёнида уларнинг классификацияси бир қатор жиҳатларни инобатга олишни талаб этади. Қуйида классификацияга доир келтирилган айрим ёндашувлар устида тўхталамиз.

Машҳур психолог Л.Френк барча проектив тестлар тўғрисидаги назарий ва амалий маълумотларни ўзлаштириб, уларнинг янгича классификациясини яратди(10.32-38 бетлар). Унингча ҳар бир турдаги проектив тест алоҳида

мазмун касб этиб, ўзига хос таҳлилни талаб этади. Методикаларни гуруҳларга бўлиш, тадқиқот натижалари таҳлилни осонлаштиради ва тадқиқотчига қулайлик олиб келади Бугунги кун амалиётида проектив тестларнинг бир қатор турлари қўлланилиб келинмоқда:

1. Конституциявий методлар.
2. Конструктив методлар .
3. Интерпритацион методлар .
4. Катартистик методлар .
5. Экспрессив методлар.
6. Имприссив методлар .
7. Аддитив методлар .

Юқоридаги ҳар бир тестлар турига алоҳида проектив методикалар кириб, улар турлича мазмун моҳиятга эга.

1. Конституциявий характерли проектив тестлар қаторига «Тугалланмаган сўзлар», «Тугалланмаган расмлар» тестлари кириб, ўтказилиш техникасига кўра турли ситуацияли (вазиятли) структуралардан иборат. Методика материаллари аморф характерга эга бўлиб, текширилувчилардан асосан мантикий мулоҳазалашни талаб этади. Ушбу методиканинг муаллифлари Сакса ва Леви ҳисобланиб, оммабоп тестлар қаторига киради. Муаллифдан олдин ҳам ушбу методика, экспериментал психологияда қўлланилган. Юқоридаги вариантыни эса Сакс ва Левилар янги вариантда тузганлар. Методикада 60 та тугалланмаган сўзлар келтирилган бўлиб, улар 15 та гуруҳга ажратилган. Методика саволлари орқали шахснинг ойлавий муносабатлардаги ҳулқ-атвори, ўз-ўзидаги қарама-қаршилик чегараси, сексуал характер хусусиятлари, кўрқув ва ҳиссий бузилишлар, келажакдаги ва бугунги кундаги орзу истаклари, ота-онаси билан муносабати шу билан бирга дўст яқинлари билан муносабат мазмуни аниқланади. Тест ўтказишда алоҳида анкета мавжуд бўлиб, у текширилувчиларни тестга тез йўналтириш хусусиятига эга. Шу қаторда тадқиқотчи Варттегнинг «Тугалланмаган расмлар» тести ҳам ҳудди шу характерда фойдаланилади.

2. Конституциявий характердаги проектив методикалар инсонлар ва ҳайвонлар фигуралари, моделлари орқали шахс хусусиятларини таҳлил этади. Бунда расмлар ва фигуралар минатюра характерида ҳам ифодаланиши мумкин. Тадқиқот ҳар бир ёшда алоҳида характер касб этади. Бу эса текширилувчиларни муҳитдаги ижтимоий химоясини очиб беради. Масалан, инсон расми ва ҳайвон расми тестнинг купрок масаласини ташкил этади. Методика таҳлилида ҳар бир фигура, қурилиш материали, мозаика моделлари ва саранжомлик ҳисобга олинади.

2. Интерпритацион характердаги проектив тестлар туркумига ТАТ (тематик апперцепция) тести мисол бўлиб, бунда масала ва топшириқлар иллюстрацион характерда ифодаланади. Методика инсондаги кизиқишлар, ҳиссий кечинмалар шу билан бирга, ички имконият ва яширин мақсадларни аниқлайди. Методика муаллифлари Г.Мюррей ва Морганлар саналади. Методика Мюррей яратган шахс назариясига асосланади. Яъни эҳтиёжлар

шахсининг хулқ-атворини, тасаввурларини, билиш жараёнларини йўналтиради ва ташкиллаштиради, деган тамойилга асосланади. Мюррей бунда барча эҳтиёжларни психодинамик кутилмалар, деб атади. Мюррей барча эҳтиёжларни витал ва психоген турга ажратади. Витал эҳтиёжларга –сув-хаво, психоген эҳтиёжларни билиш, санъат, севги кабиларга ажратди. Методикада 20 та эҳтиёж қўлланилсада лекин, 24 таси фарвқланади(6.26-31-бетлар).

Мюррей фикрича, методикадаги расмларни текширилувчилар икки хил изоҳлайдилар. Мавхумлик акс этган расмларни ўз ҳаётий тажрибалари орқали бажарадилар. Эркак ва аёлларга берилаётган топшириқлар алоҳида – алоҳида бўлиши ҳам тест коидаларидан бири саналади. Чунки жинсий характердаги тафовут расм гуруҳларида алоҳида мазмун касб этади.

4. Катартистик мазмунли проектив тестларга ўйин фаолияти билан белгиланадиган тестлар киради. Масалан, «психодрама», «ихтиёрий театр сахнаси», «терапевтик чиқишлар», мисол бўла олади. Бунинг учун шарт-танланиши, уйин техникаси танланади. Бунда шахслардаги низолар, бошқа инсонлар билан бўладиган муносабатлар кўриниши ўйин пайтида очиқ ойдин амалга оширилади. Бу техника инсонларни ҳар қандай вазиятларда муоаммо ва ҳолатга уз имкониятидан келиб чикиб иш тутишига ёрдам беради. Бу психотерапияда кўп кулланадиган ва шахсни тарбияладиган восита ҳисобланади. Хоҳ роллар кулгили ёки салбий образли бўлсин, шахс типига мос равишда ижро этилади. Бунда шахсининг фантазия ҳолатлари ҳам ҳисобга олинади. Мисол учун «иссиқ стул» номли тренинг уйини айнан инсонни стрессли вазиятда оқилона ҳукм чиқаришида қўл келишлиги таъкидланади.

5. Экспрессив характерли проектив тестлар тезкор маълумот олишни ифодалаб, бу графологияда ҳам кенг қўлланиладиган усул саналади. Бизга маълумки, графология инсоннинг ёзуви ва имлоларига қараб унинг хусусиятларини таҳлил этади. Экспрессив таҳлил жиноят турини аниқлашда ёки бўлмаса, давлат аҳамиятига молик расмий ҳужжатлардаги ўзбошимчалик ва қонунбузарлик ҳолатларини очишда, мансабдор шахслар ёки давлат хизматчилари қўйган имзоларни аниқлашда экспрессив усул қўл келиши тадқиқотларда таъкидланган. Бундан ташқари экспрессив проектив методикаларга «Уй, дарахт, инсон.» методикасини киритиш мумкин. Методика Дж.Морган томонидан 1948-йилда қўлланган. Тест катталар билан болалаларни ўрганиш учун ҳам қулай саналади. Моҳиятига кўра, тест қўйидаги мазмунни ифодалайди. Тестни қўллашда йўриқнома берилиб, ҳар бир вазифадан сўнг суҳбат ўтказилади. Суҳбат ҳам уларнинг нима учун бу вазифаларни танлаганлари тўғрисида маълумотни ойдинлаштиради.

5. Импрессив турдаги эса текширувчиларнинг хоҳиш ва интилишлари ҳисобга олиниб, уларни таъминлаш талаб этилади. Бундай тестларга Люшернинг «Ранг тести» яққол мисолдир. Тестда барча ранглар ҳисобга олинган бўлиб, улардан 8 та ранг методикада фойдаланилган. Ушбу ранглар орқали инсонда кўрқув, аффеckt, ички дунё сирлилигини яширин очиш, низоли вазиятга мойиллик, эмоционал қиёфа каби психологик масалалар ўрганилади. Люшернинг ранг тестлари XX-аср бошлари ва охириги ўн йиллигида медицина психологияси ва психотерапияда клиник жиҳатдан кенг

тадбиқ этилган. Тадқиқотчилар фикрича ушбу методика инсондаги куйидаги хусусиятларни, сифатларни таҳлил этади .

1. Турли хил касалликларнинг инсонга таъсири, соматик ва психосоматик белгиларини аниқлашда .

2. Эпилепсия (тутқаноқлик) ва шизофрения касалликларидаги соғломлик ва касаллик тафовутларини аниқлайди.

3. Шахслардаги эмоционал бузилишлар, кўрқув, хаддан ташқари зўриқиш каби ҳолатларни ойдинлаштиради.

4. Жамоалардаги психологик муҳитни ўрганади.

5. Шахснинг ҳиссий кечинмалари йуналиши ва мазмунини очиб беради.

Люшер тестининг кейинги модификацияларида 70 хил турдаги расмлар характери ҳисобга олиниб, у ҳам инсонни комплекс тадқиқ қила олган. Люшер методикани яратиш пайтида рангларни танлашда , биринчи ўринда уларнинг функцияларини ҳисобга олади. Люшер фикрича, инсондаги субъективлик кўпроқ ранглар билан юзага чиқади. Муаллиф тестга кўшимча равишда натижага ойдинлик киритиш мақсадида, текшириш охирида саволлар билан мурожат қилган. Масалан, сиз ўсмирлик ёшингизда қайси рангларни ёқтиргансиз? ёки умуман қайси рангни ёқтирасиз деб сўралган. Кўпчилик текширилувчилар яшил ва қизил рангни айтганлар. Таҳлилга кўра, яшил ранг ўсмирликдаги ноаниқ ҳиссиёт, мардликка даъвогарлик, шу билан бирга кўчувчан самимийликни ифодалаган. Қизил ранг эса куч-қувват рамзи, шиддатли хулқ –атвор кўриниши, ёки агрессивлик ва қайсарлик хусусиятлари бўлганлигини кўрсатган. Люшер ушбу усулни мақбул баҳолаб, кўпроқ тадқиқотлар олиб боришга ҳаракат қилди. Охир –оқибат у методикада акс этган 8 та ранг ҳар бирига алоҳида таъриф ишлаб чиқди .

1. Кўк ранг-эмоционал комфортлик, ҳиссий муносиблик, ички ҳимоя механизмга эга, муваффақият кутувчи тип бўлиб, эҳтиёжлари ранг- баранг тусга эга.

2. Яшил ранг-эҳтиёжлар сфераси ўз позицияси билан уйғунлашган кишилар, мудофаа қудрати кучли, ҳарактларида агрессив хулқ кучли бўлган кишилар.

3. Қизил ранг-эҳтиёжлари муваффақиятга қаратилган, лидирлик ва ташклотчиликка мойил. Агрессиялари йиғилган, бошқарувчилик, шу билан бирга фаолияттида юқори қидирувчанлик мавжуд .Бундай тоифали кишилар ҳаётда жуда ҳаракатчан, юқори энергияли кучга эга бўлиб, доимо муваффақият сари интиладилар .

4. Сарик ранг – ижтимоий режаларда эҳтиёжлар эмоционал кўринишлилигини ифодалайди. Ушбу типдаги шахсларда ҳимоя механизми юқори, тажовузкор хулқли, мулоқот ва муомала жараёнида қоникмаслик, сиқилувчанлик ҳисси кечирилади.

5. Бинафша ранг–шахсдаги эмоционал етукмасликни, ҳаётий мақсадларнинг аниқмаслигини, субъективизмнинг юқорилигини, индивидуал ўзига хослик кабиларни ифодалайди .

6. Жигар ранг-эҳтиёжлар сфераси қор каби ҳужумли, жисмоний ва психологик типга кўра, комформ характерли кишилар, шахслараро муносабатда тез тил топа олишга моилдир.

7. Қора ранг-тахлилига кўра, кишининг эҳтиёжлари мустақил шу билан бирга кўчувчан характерни ҳам олади. Қора рангни хуш кўрувчи кишилар негатив хулққа эга, доимо инсонлар билан бўлган муносабатларда ўз авторитетини ўрнатувчи тип саналади. Улар доимо ҳукмронликка интиладилар ва бунинг учун, ҳатто, ҳеч нарсадан қайтмайдилар. Барча берилган ёки кўрсатилган йўл-йўриқларга қарши турадилар. Люшер ушбу рангларнинг барчасини тадқиқодларида кўп бора синаб кўрган. Ва энг кераклиси рангларнинг инсонларга берадиган проекциясини ҳам кенг очиб берган.

7. Аддитив характерли проектив методикалар алоҳида мазмунга эга бўлиб, унга тугалланмаган сўзлар методикаси мисол. Бу кўпроқ болаларда татқиқ этилган. Методика психологик коррекцияга кўра тарбияли характерни касб этади. Бу инсондаги мотивлар ва унинг шахс камолотига таъсирини очиб берувчи методикадир.

Татқиқотчи Г.М.Прошанский ушбу методика юзасидан иш олиб бориб, тестни қўллашнинг йўллари ва ишлаш классификациясини келтириб ўтади. Проектив техниканинг қисқача кўринишини тузди (22.106-109-бетлар).

1. Симуллар - 1) вербаль. 2) визуал. 3) конкрет. 4) модал

Жавоблар – 1) ёзма. 2) диагностик. 3) Терапевтик.

Бундан фарқли равишда бугунги кунда проектив тестларнинг турли кўринишлари ишлаб чиқилган. Улардан турли соҳаларда таълимда, меҳнат жамоаларида, психологик марказларда фойдаланилмоқда.

Юқоридаги проектив методикадан фарқли равишда инсоннинг маълум аъзоси орқали тадқиқ қилинадиган тестлар мавжуд. “Қўл тести” проектив методикаси инсонлардаги агрессив муносабатни ўрганишга мўлжалланган. Методика Б.Брайклин, З.Пиотровский, Э. Вагнерлар томонидан ишлаб чиқилган. Методикани ўтказиш учун 9 та қўл панжаралари тасвирланган расмлардан ҳамда бўш варақдан иборат кўзғотувчи материал зарур. Расмлар бирма-бир кўрсатилиб синалувчиларга қўл панжараларини тасаввур қилиш ва унинг ҳаракатини тасвирлаш вазифаси берилади. Яъни расмда акс эттирилган қўл қандай ҳаракатни бажараётганлиги ёки бажаришга қодирлиги тўғрисида синалувчи фикри аниқланади. Ҳар бир тасвирланган қўл қандай ҳаракатни амалга ошираётганлиги ҳақида, бир неча вариантда жавоб беришга ҳам рухсат берилади. Тест таҳлилига эътибор беришда куйидаги шахс хусусиятлари келтириб ўтилган.

1. Агрессия ҳолати – қўл устуворлик сифатида, талофат етказувчи мазмунда идрок этилади.

2. Ҳукмронликка интилиш-қўлларнинг тўғрига йўналганлиги, горизантал жойлашганлиги билан, белгиланди.

3. Қўрқинч-синалувчи жавобларида қўл ,бошқа кишиларнинг агрессив ҳаракатлари қурбони сифатида намоён бўлади. Инсоннинг ўзига зарар етказувчи сифатида тасвирланади.

4. Боғланиб қолишлик-қўл бошқа кишиларга нисбатан ижобий йўналган.Бу кўпроқ севги- мухаббат ва меҳр туйғуларини ифодалайди.

5. Коммуникация-алоқа ўрнатишга интилаётган қўл сифатида тасвирланса, бу шахсдаги мулоқотчанлик белгиси.

6. Тобелик – қўл бошқа кишиларга бўйсинишни ифодаласа, бу боғлиқлик белгиси .

7. Қўл турли усуллар ёрдамида ўзини кўрсатишга интилаётган ҳолда тасвирланса, бу намоёишкороналикдан даракдир.

8. Қўл касал, шакли бўзилган, ҳеч қандай ҳаракатга ноқобилдек акс эттирилса –касаллик белгиси ёки жароҳат сифатида тушуниш мумкин.

9. Қўлнинг ноаниқ фаоллик тасвири–ҳаракатга мойиллик, кучли энергияли тип.

10. Шахси ноаниқ, сустлик сифатидаги қўл тасвири-мотивларнинг кучсизлиги, безовталиқ кўриниши, шахсдаги бўшашганлик.

11. Қўлларнинг муштланган ҳолда йўналиши –хулқдаги яширин ва тўпланган душманлик белгиси .

Бундан ташқари ёш болаларнинг турли ижтимоий-психологик хусусиятларини очиш табиатига эга проектив тестлар мавжуд.Унга мисол тариқасида “Оила расми” методикасини келтириш мумкин. Бу методика билан В.Хюльсе А.И.Захарова Л.Кармановалар кўпроқ тадқиқ олиб борганлар. Тадқиқот учун 6 хил рангли қаламлар ва оқ қоғоз ва ўчирғич талаб этилади(1.56-81бетлар). Болага кўрсатма куйидагича берилади, ”Ўз оиланг расмини чиз”. Оила сўзи маъноси тушинтирилади. Агар бола тушунмаса йўриқнома яна қайтарилади. Вазифани вақти 35 минут, деб олинган. Психолог вазифани баённомага қайд этиши.

1.Деталлар чизиш кетма-кетлиги.

2.15 секунддан ортиқ паузалар.

3.Деталларни ўчириш.

4.Боланинг спонтан берилган изохлари.

5.Эмоционал реакциялар.

Тадқиқот тугагач, психолог, вербал йўл билан боладан маълумот олиш учун мурожаат қилади, қўшимча саволлар беради.

1.Айтчи, бу ерда ким тасвирланган ?

2.Улар қаерда тасвирланган ?

3.Улар нима қилишяпти ?

4. Буни ким ўйлаб топди ?

5.Расмда чизилганларнинг энг бахтлиси ким? Нима учун?

6.Улардан энг бахтлиси ким ? Нима учун?

Сухбатдан сўнг болага 6 та вазиятни таҳлил қилиш берилиб, у таҳлил этилади. Интепритация қилишда куйидагиларни билиш зарур.

1.Тадқиқ қилинаётган боланинг ёши.

2.Оила аъзолари сони, ака –сингиллари ёши.

3. Иложи бўлса болани, уй, мактаб ва боғчадаги ҳулки .

Интерпритацияни шартли уч қисмга бўлиш белгиланган.

1.Оила расми структураси таҳлили .

2.Оила аъзолари график тасвири хусусиятлари таҳлили.

3.Расм чизиш жараёни таҳлили .

4.Боланинг оиласига берган расм тафсилотининг умумий хулласи .

Булар боладаги барча ижтимоий тўсиқларни, негатив хулқ –атворни, кўрқувни, ҳиссиёт оламининг ранг-баранглигини очиб беради. Энг асосийси яширин, спонтан хусусиятлар текшириш пайтида ўз-ўзидан содир бўлган .

Шу ўринда яна бир масалага тўхталиш керак бўлади. Айнан болалар шахсини ўрганувчи, кенг имкониятли проектив тест мавжуд. Бугунги кунда Европанинг ривожланган давлатлари, хусусан, Германия, Греция, Россия, Украина, АҚШда кенг тадқиқ қилинган проектив тест “Эртакли проектив тест” яъни эртак терапиясидир. Эртакларда бизга маълумки, ҳақиқат борича акс этади. Масалан, яхшилик ва ёмонлик, давлат бошқарувидаги зулмкорлик, ўғрилиқ ва тўғрилиқ, севги-мухаббат, омад, сеҳргарлик каби инсон хусусиятларини тасвирлайди. Бу эса боланинг дунё қарашига ижобий таъсир этиб, тарбиясини камол топтиради. Текширилганда синалувчиларда онгсизлик ҳолатлари чиқиб келади. Эртаклардаги такрорланувчанлик болалардаги идрок кўламини кенгайтишига олиб келади. Эртакшунос олим Рохейм фикрича, эртаклар туш кўриш билан яқин, деб қаралади, ва эртаклар инсон проекциялари жараёнида кўйидаги вазифаларни бажаради.

1.Боғловчи .

2.Трансформациялаш.

3.Воситачилиқ .

4.Ҳимояловчи.

Аналитикларнинг фикрига кўра, бу вазифалар болалардаги низоли, руҳий безовталиқ ва негатив хулқ кўринишини очиб беради. Тадқиқотимизнинг назарий масаласига ойдинлик киритиш мақсадида, Россиянинг амалий психологлар учун махсус чиқадиган”Амалий психология ва психоанализ “ журналида чоп этилган мурожоат қиламиз (2003-йил,4-декабр, 12-сон). Мақола “эртаклар ва онгсизлик” деб номланади. Мавзуга эса ”Қизил шапкача“ эртаги танланади.

Ушбу проектив тест 21 та расмли карта ва қаҳрамонларнинг 3та хулоса картасидан иборат. Психолог тадқиқод ўтказишдан олдин кўйидаги талабларни бажариши керак булади. Саволарни бериш тартиби қуйидагича.

1.Болаларда эртакнинг мазмуни, ёки аввал ўқилганлиги ҳисобга олинади.

2.Қизил шапкача уйдан чиқиб кетганда, онасидан хафа бўлдимми ёки кўрқдимми?

3.Қизил шапкача ўрмонга кирганида хурсанд бўлдимми, ё кўрқиб кетдимми ?

4.Бувисининг ўйида бўрини кўрганда кўрқдимми?

Тадқиқод охирида 3та хулоса картаси болалар кўлига берилиб ана шу орқали хулоса қилинади. Хулоса карталари мазмуни турлича .

1-карта. Болалар шахсининг кучсизлигини, ҳиссиётлари салбийлигини, шу билан бирга боланинг кўрқоқлиги ва тортинчоқлигини англатади .

2-карта. Боланинг беғуборлиги, қувноқлиги ва психологик соғломлиги кўрсатади.

3-карта. Боладаги хафалик, безовталик, хавфсираш, агрессив ҳолатини англатади.

Ушбу тест ҳам стимулли кўзғатувчи материал характериға эға. Тестни кўпроқ мактбгача тарбия маскани ва кичик мактаб болаларида ўтказиш тавсия этилади. Бу эса бола шахсининг ижтимоий–психологик жиҳатини ўрганишға ва тарбиянинг ижобий камол топишиға кенг имкон беради.

“Агрессивлик” тести (Розинцевейг тестининг модификацияси)

Методика проекция характериға кўра,фрустрация ва стрессли ҳолатларни ўрганишға қаратилган ҳисобланади. 24 та расмли вазият тестда кўрсатилиб, вазиятни изоҳлаш талаб этилади.

Инсондаги агрессия кучли ёки йўқлиги вазиятлар орқали баҳоланади. Текширилувчининг хар бир расмдаги фикри, баҳоси, кечинмаси қайд этилиб борилади. Болалар психикасини тадқиқ этишда яна бир проектив методика “Уч дарахт” тести қулай ҳисобланади. Тадқиқотчи тестни бошлашдан олдин бола билан суҳбат қилиб олади. Ота-онаси, иш жойи, неча ёшдалиги, оиланинг бошқа аъзоларини ҳам қандай уйда яшаётганлиги ҳақида сўралади.

Суҳбатдан сўнг психолог болага “Хоҳлаган уч дарахт”ни чизишни буюрилади. Рангли қаламлардан фойдаланиш айтилади. Тадқиқот натижалари ранглардан фойдаланганлиги, дарахт проекциялари ва структурасиға қараб таҳлил этилади. Ушбу методика ҳам диагностик характериға кўра, қулай ва имкониятли саналади.

Рене Жил методикаси. – Муаллифнинг ушбу тести болаларнинг шахслараро муносабатлари ҳамда унинг оилавий муносабатларнинг идрок қилинган соҳасини тадқиқ қилиш учун мўлжалланган. Методиканинг мақсади боланинг ижтимоий мослашувчанлиги, унинг атрофдагилар билан алоқаси ва муносабатини очишдир. Методика визуваль – вербаль характериға бўлиб, болалар билан катталар расми тасвирланган. Вазифалар 42 та расм ва матн шаклидан берилган саволлардан тузилган. Тест билан ишлашдан аввал – болага расм асосида берилган саволларға жавоб беришлиги тушунтирилади. У расмлар билан танишиб чиққач, саволларни ўқиб жавоб беради. Лекин бу методика соф проектив эмас, балки анкета ва проектив тестлар оралиғида турувчи тест туркуми ҳисобланади.

“Геометрик фигуралар тести” проектив характериға методикалар сирасиға киради . Методика муаллифи Э. Мох ҳисобланади. Э.Мох ўз тестида инсон қиёфасини ифодалашда учта геометрик фигурадан фойдаланди. Яни айлана, учбурчак, квадратни танлади. Улар қайсидир маънода инсон проекциясини башорат қилади.

Айлана шакл – Инсоннинг майл соҳаси, ҳиссиёт олами, эмоционал кечинмаларининг қандай тусға эғалигини англатади. Агар текширилувчилар чизишда айланадан кўп фойдалансалар.

Учбурчак шакл-инсоннинг фантазияларини англатиб қай даражада ундан фойдаланганлигини англатади. Бу учбурчак шаклдан бир расмда қанча кўп фойдаланганлиги билан белгиланади.

Квадрат шакл-инсондаги ақл соҳаси бўлиб, рационал имкониятга қаратилган. Тест талабига кўра текширилувчи вазифада фойдаланган фигуралар сони 10 тадан ошмаслиги керак. Юқоридаги мисоллардан кўриниб тўрибдики, бугунги кунда проектив тестларсиз амалий психологияни ютуқларини сезиш қийин. Гарчи улар миллий муҳитимизга тўла жавоб бермасада, уларни модификация қилиш, қайта ишлаб чиқиш фанализ салоҳиятини янада ошириши мумкин.

Шахс диагностикасида проектив методикалардан фойдаланиш
Проектив техника психодиагностикада кенг қўлланилсада, ҳар бир проектив тестлардан фойдаланиш учун тестларга қўйиладиган психодиагностик талабларга риоя қилиш зарур. Лекин, ушбу тестларни стандартга солиш мураккабдир. Прогнозлик характериға кўра , бир карашда оддий кўринсада , чет элда бу методикалар кенг имкониятли тестлар, деб қаралди. Проектив методикаларнинг диагностика қимматиға эътибор беришдан олдин, унинг қўлланилиш соҳалариға эътибор бериш лозим.

1. Кадрларни саралашда, касбға йўналтиришда.

2. Ўқув фаолиятини ўрганишда ва тарбия жараёнини самарали олиб боришда.

3. Ижтимоий хулқ – атворни аниқлашда . (“Оила расми” тести мисол).

4. Ҳарбий чақирувға келаётган ёшларни психологик экспертиза қилишда. (Масалан, Психик ҳолатларнинг асосий параметрини аниқлаш тести).

5. Суд-психологик экспертизасида жиноятчи мотивлари ва мақсадларини очишда (Масалан, ТАТ тести орқали ўсмир жиноятчиларни).

6. Психотерапевтик ёрдам ва психологик консультациялар жараёнида миждларни ўрганишда (масалан “Агрессивлик тести” ва “Фрустрацияли вазият тести” орқали).

7. Амалий психологларнинг турли фаолиятида (олий таълим ва мактаб таълимида таълим ва тарбия муаммосида).

Юқоридаги талаблар қўлланилиш соҳаси талаби бўлса, тадқиқодчилар учун аввало, тестнинг назарий асосини билиши ва тестни апробация қила олиши, асосий талабдир. Бундан ташқари клиник психологияда болаларнинг нормал ривожланиши ва аномалияларини аниқлашда ҳам қўлланилган. Бу ҳол яна тест имкониятлари юқорилигини ва ишончлилигини кўрсатади. Лекин натижалар баъзида стандартликни талаб этади.

Уларда тадқиқот охирида фориғланиш, қутулиш ҳолати содир бўлганлиги, проектив техниканинг яна бир ўзига хос жиҳати эканлиги исботланди. Проектив техника асосан қўйидаги материаллар билан амалга оширилган. Сув, лой, метал парчаси, кубикчалар каби материалларни ўз ичига олади. Терапевтик ўйинларнинг бирида, болаларға қисмларға ажратилган кўғирчоқ берилган. Уларни йиғиш ҳолати болалардаги агрессив ҳолат ва ота-оналарига бўлган муносабатни белгилаган. Театр кўринишидаги

ўйинлар болаларда эмоционал кўтарилиш ва катарсис (форигланиш) ҳолатини олиб келган. Тест техникасини бола бажара олмаса, уларга кўшимча равишда кичик суҳбат ва интервью ўтказилган. Асосий муоаммо эса тест ўтказиш эмас, тадқиқодчиларнинг тест талабларидан кўрқиши, яъни валидлик ва ишончлик натижаларни олишдан кўрқиш. Клиник психологияда тест натижаларидан норма олишда текширувчилардаги қобилиятлар алоҳида босқичга этапга солинади. Баъзи олимлар Роршах тести ва ТАТ тестини таҳлил этишда уларни фалсификация қилиш кераклигини таъкидлайдилар. Текширувчилар жавобларидан қониқмасалар тадқиқодчи ёрдам бериши ва хоҳишларини ҳисобга олиши керак.

Текширувчилар ва ситуатив омиллар

Кўпгина тадқиқодларда натижалар нормал кўрсаткич бермаслиги мумкин. Бунда барча текширувчилар жавобларининг формулировка низоми тузилади. Клиник усуллар билан ҳам объектив текширилади. Биринчи галда текширувчи методикани қачон қўллагани, аниқ сана, вақт, кун ҳам ҳисобга олинади. Тестнинг қайси хусусиятларни очишдаги муваффақияти, ёки чегараси, сўзлардаги қўлланган образлар, характер уйғунлиги, стереотипик хусусиятлар ҳам четлаб ўтилмайди.

Ситуатив омиллар-бу тестларда қўлланган вазият, ўзидаги кечинма, қабул қилинмаган стимул, шу билан бирга тестга оидлик киритувчи ҳар бир четда қолган ҳолатлар. Охириги қилинадиган иш бу, аниқ жавобларни текшириб, назарий ориентация олиш ва гипотеза қилиш, қолаверса, ўз кечинмалари билан солиштириш, ўз навбатида шахсни динамик структурасини аниқлашдир.

Ишончилилик – бу проектив тестлар учун ҳам қўлланиладиган психометрик талаб бўлиб, агар бунга эътибор берилмаса, натижалар интерпритациясини тўхтатиб қўйиш мумкин. Агар тест натижалари талабга жавоб бермаса, ретест ўтказиш талаб этилади. ТАТ методикасида айниқса ўтказилган сана ва жавоблар протоколи аниқ солиштирилиши ҳам самара бериши мумкин. Ранглар индекси ҳам ҳисобга олинади.

Валидлик- бу тестларнинг иккинчи психометрик талаби бўлиб психодиагностикада турлича изоҳланади. Валидлик методиканинг сифатини ҳамда ўрганилган хусусият маъсуллиги ва баҳолаш, нимани ўрганишга қодирлигини изоҳловчи тушунчадир. Экспериментли назорат ҳолати ҳам валидлик белгилашда муҳим саналади. Кўплаб Роршах тести ҳақидаги маълумотларда методологик ёндошувлар ёлғон, деган маълумотлар валидлик тўғрисида учрайди. Масалан клиник тадқиқодчилар, ишларида адашишлар учраган. Мисол учун 1966-йилдаги (H.J.Kinslenger) тадқиқотда бир стимулда учрамаган белгилар иккинчи стимулда учраган. Бу эса критериял группаларга ажратишни талаб этган (8, 93-103). Валидлик ва ишончилилик агар қийинчилик олиб келса, ретест қоидалари қўлланилади. Ретест ўтказилгандан кейин олдинги тест натижалари билан солиштирилади. Агар текширилувчи олдинги текширувда вазифани тушунмасдан бажарган бўлса, унга методика моҳияти яна тушунтирилади. Тест ўтказилган сана ва ой аниқ кайд қилиб олинади. Тестларнинг психометрик талабларига кўра, проектив

тестларнинг аниқ стандартини олиш қийин, чунки улар новербал характердаги вазифалардан ташкил топган. Уларни гуруҳларга ажратиш ёки структурага солиш керак бўлади. Ана шунда берилган стимуллар ва чизилган расмлардаги тафовутлар келиб чиқади. Бунинг учун тадқиқодчи аввало тестларнинг бир-биридан фарқини ажрата олиш керак. Умуман олганда стандартга солиш масаласи совет олимлари билан ғарб олимларини кўп қийнаб келган муаммо ҳисобланади. Ғарб мутахассислари кўпинча кўплаб тадқиқотларида расмлар характер мазмунига кўра гуруҳларга ажратилиб, умумий белгилар олинган. Россияда проектив тестларга қўйиладиган талаблар бир мунча орқада қолган. Улар кўпроқ текширилувчиларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда умумий меъёр белгилашга ҳаракат қилганлар. Бир тарафдан эса жинс хусусиятлари ҳам ҳисобга олинган. Лекин, проектив тестларга норма беришда бошқа оригинал вариантларни ҳам ҳисобга олиш керак. Бу тестларни гуруҳлашни, умумий ўхшашлик чиқариш, стимуллар мазмунини аниқлашни ҳам ўз ичига олади. Баъзида синалувчиларда яъна қайта текшириш ўтказиш талаб этилади. Яъна бир томони, барча текширилувчилар вазифаларидаги мазмунан ўхшаш ёки кўп такрорланган ҳолатлар ҳисобга олинади. Проектив методикалар фақат тадқиқотчидан енгил ва оригинал вариант орқали ҳал этилишини кутади. Чунки аниқ стандарт олиш жуда мураккаб.

Проектив методикаларнинг ўзига хослиги:

Проектив методикаларнинг ўзига хослиги:

1. Топшириқлар структуралашмаган
2. Топшириқ жавоблари чекланмаган
3. Тест стимулларининг сабаблари бир хилда эмас
12. Қўлланилиши:
13. Клиник психология
14. Суд-психологик экспертиза
15. Педагогик психология
16. Оилавий муносабатлар психологияси

Маҳаллий шароитда проектив методикаларнинг қўлланилиш ҳолати:

1. Айрим тадқиқотлар доирасида ва психологик маслаҳатларда фойдаланилади;

2. Проектив методикаларнинг модификациялаштирилган шакллари кам ва етарлича эмас;

3. Янги тадқиқот методи сифатида фойдаланилади;

4. Ҳали қўллаш учун зарурат етарлича;

Проектив методикаларнинг мураккаблик томони-уларнинг чала стандартлаштирилганлиги, натижаларни шарҳлаш мутахассисдан юқори психологик билим ва малакани талаб этади ҳамда психоанализ қонуниятларини яхши тушунган бўлиши лозим.

Проектив методикалар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

Методикаларнинг структуралашганлиги; сиёҳ доғлари Г. Роршах, ; булутлар тести; уч ўлчамли проекция.

Конструкциялашган методикалар: MAPS; дунё тести ва унинг модификациялари. Методикларнинг интерпретациясига кўра: ТАТ, Розенцвейгнинг фрустрация тести; Сонди тести. Қўшимча методикалар: тугалланмаган гап; тугалланмаган ҳикоя; Юнгнинг ассоциатив тести. Катарзис методикалар: психодрамма; проектив ўйинлар. Ўрганиш методикалари: экспрессияни ўрганиш; ёзувни таҳлил этиш; оғзаки мулоқот хусусиятлари; Ижод маҳсулларини ўрганиш; фигураларни чизиш тести (Гуден ва Маховер варианты); К.Кохнинг дарахт, уй одам расми тести).